

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Stifts Årbøger 2000

Fildrup Kirke

Senn Herred.

Århus Stift.

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amts-samfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavnens historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer udflugter for medlemmer til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbilleder og film om historiske emner.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved moder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesse, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Indmeldelse modtages af formanden

Arkivar *Erik Korr Johansen*,
Østervangen 34, Skovby, 8464 Galten
Tlf. 86 94 34 35

hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Holger N. Garner,
Ry Mølle, Rodclundvej 2B,
8680 Ry
Tlf. 87 88 00 16

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*,
Jens Baggesens Vej 12,
8660 Skanderborg.
Tlf. 86 52 14 40.

Arkitekt *Claus Navntoft*,
Fasanvej 30, 8210 Århus V.
Tlf. 86 15 30 80.

Bibliotekar *Leif Dehnits*,
Rønnehaven 27, 8520 Lystrup.
Tlf. 86 22 66 96.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*,
Hvedevangen 24, 8200 Århus N.
Tlf. 86 10 20 27.

Bitten Lybek
Stennehøj Allé 143, 8270 Højbjerg.
Tlf. 86 27 95 82.

eller på sekretariatet:

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12, 8000 Århus C.
Tlf. 86 12 85 33.
Fax 86 12 85 60.

ÅRHUS
STIFTS
ÅRBØGER
2000

83. BIND

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 2000

Udgivet af
Historisk Samfund for Århus Stift

83. bind

Ry Bogtrykkeri A/S, 2001

REDIGERET AF

Erik Korr Johansen

REDAKTIONENS
ADRESSE

*Erhvervsarkivet
Vester Allé 12
8000 Århus C
Tlf. 86 12 85 33
Fax 86 12 85 60*

OMSLAGSBILLEDE
Kalkmaleri i Tulstrup Kirke (jfr. s. 10)

© Forfattere og Historisk Samfund
for Århus Stift

ISSN 0108-7940

INDHOLD

Bo Gregersen: Ærkeenglen Mikael's kirke i Tulstrup – en missionskirkes efterfølger fra starten af 1100-tallet	7
Frede Bak: Ferieadresse i trediverne: Pillemark Skole på Samsø	23
Jette Orduna: Juliane Marie Wedel Jarlsberg – en bemærkelsesværdig kvinde fra Guldalderen	33
Arne Gammelgaard: Viden, videnskab og bedreviden – om tyske flygtninge i Danmark, specielt om dem på Kraglund ved Hammel	42
Grover Nielsen: Min barndomsby Århus – minder og erindringer fra Mejlgade, Havnen og deromkring.....	55
Henning Spure Nielsen: Udvalgt litteratur om Østjylland 1998-2000	86
Historisk Samfund 1999 – 2000.....	100
Medlemstilbud.....	103
Årbogens forfattere	104

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Erik Korr Johansen*, Skovby, formand.

Arkitekt *Claus Navntoft*, Århus.

Tidl. museumsleder *Holger N. Garner*, Ry.

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*, Skanderborg, næstformand.

Bibliotekar *Leif Dehnits*, Lystrup.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*, Århus, kasserer.

Bitten Lybek, Højbjerg.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Erik Korr Johansen*.

Revisor:

Biblioteksassistent *Jens Byrith*. (†)

Ærkeenglen Mikael's kirke i Tulstrup

- en missionskirkes efterfølger fra starten af 1100-tallet

Af Bo Gregersen

Indledning

Landsbyen Tulstrup i Gjern Herred ligger malerisk midt på et bakke­drag nord for Knudsø i det midtjyske Søhøjland. Den kullede kirke, der i dag er viet til ærke­englen Mikael,¹ ligger øverst med udsigt over byens tage og søen i syd. Kirken er placeret ved den gamle kongevej mellem Skanderborg og Viborg, og oksevejen gik i middelalderen forbi Tulstrup.² Knudsø er desuden en del af Gudenåens løb, så

landsbyen og kirken har været centralt placeret i forhold til tre af middelalderens hovedfærdselsårer. Bebyggelsen har desuden forhistoriske rødder, hvilket ses af de ca. 14 gravhøje i nærheden samt fundet af en guldgubbe kun ca. 500 meter vest for kirken.³ Især én af gravhøjene påkalder sig opmærksomhed, da arkæologer fra Silkeborg Museum i en høj, hvis ældste fase var fra ældre bronzealder, fandt en grav fra ældre romersk jernalder.⁴ Desuden har mu-

Tulstrup kirke set fra sydøst. Våbenhuset er bygget i 1850'erne og dækker sydportalen med missionæren. Foto: Bo Gregersen, 2000

Den smalle apsis på Tulstrup kirke. Det overkalkede parti er opført delvis af frådsten. Foto: Bo Gregersen, 2000.

seet fundet spor af en jernalderbebyggelse kun ca. 500 meter vest for den nuværende landsby. Den nuværende bebyggelses forholdsvis høje alder fremgår desuden af landsbyens navn, hvis forled er ikke-kristent, og hvis endelse tyder på en datering til vikingetid.⁵ Landsbyen nævnes første gang i skriftlige kilder i 1337, men det er først i 1482, at en sognepræst omtales. Ikke langt, ca. 10 kilometer, øst for landsbyen ligger Veng kirke, der i perioden fra ca. 1080 til 1166 fungerede som klosterkirke for et benediktinerkloster grundlagt ca. 1080.

Tulstrup Kirke består af apsis, kor og skib fortrinsvis i granitkvadre som resten af omegnens kirker, men kirken er alligevel ikke som de andre i herredet. I det følgende vil der blive fremført et forslag til en nytolkning, der tager udgangspunkt i hele kirken samt landskabet og ikke som hidtil kun i udsmykningen eller i de enkelte bygningsdele.

Analysen resulterer i en mulig omdate-

ring af kirken i forhold til dateringen i *Danmarks Kirker*.⁶ Da Tulstrup kirke har en rig skulpturel udsmykning i granit, er det væsentligt, at denne kirke dateres korrekt, da det har betydning for datering af andre romanske stenskulpturer.

Hvis en kronologi på dette svært tilgængelige område skal opnås, må en tværvideenskabelig analyse tage udgangspunkt i hele bygningen og dens omgivelser.

Missionskirkens efterfølger

Tulstrup kirkes apsis er bygget delvist i frådsten og delvist i rå kampesten. Denne forskel i forhold til resten af kirken, der er bygget i granitkvadre, skyldes måske en ændring i byggeforløbet tidligt i byggeriet. Jes Wienberg foreslår, at apsis måske er en senere tilføjelse, men da frådstenskirker generelt dateres som ældre end kirker bygget af granit, er dette ikke sandsynligt.⁷ Den første omtale af en stenkirke i Danmark findes i Roskildekrøniken. Den nævner, at Knud den Stores (1018-1035) søster Estrid i 1020'erne gav sin mand Ulf Jarl en ærefuld begravelse "ecclesiamque lapideam in loco lignee construxit, quam multis modis dirauit" hvilket betyder, at hun byggede en kirke af sten i stedet for en af træ.⁸ Denne kirke er ikke arkæologisk påvist, men er måske en forgænger til domkirken i Roskilde. Frådsten blev også brugt i andre af de forholdsvis få 1000-talskirker, der findes i Danmark. Foruden domkirkerne i Århus, Odense og Roskilde hvor rester af frådstenskirker er udgravet, er nogle af de mere interessante i denne sammenhæng de to Mikkelskirker i Slesvig og Slagelse. Kirkerne skal ikke gen-

nemgås her, blot skal det nævnes, at de begge har betydelig ælde, idet Slesvig går tilbage til ca. 1100⁹ og Slagelse til ca. 1080.¹⁰

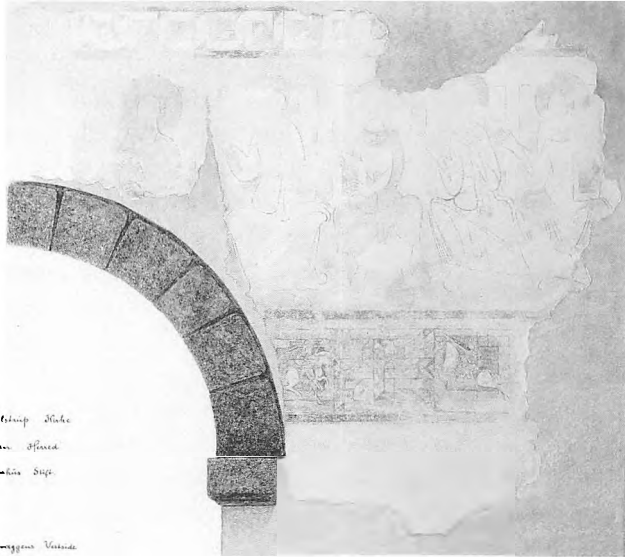
Formen og størrelsen på apsis og kor i Tulstrup er interessant, da to meget forskellige store bygningsværker i området kan have inspireret udformningen af disse. Den ældste er klosterkirken i Veng og den yngste er kvaderstensdomkirken i Viborg, hvis østparti stod færdig ca. 1150.¹¹ Da en sammenligning mellem en domkirke og en sognekirke er problematisk, har jeg i stedet valgt at se på sognekirken i Linå, der efter min mening klart er inspireret af domkirken i Viborg både med hensyn til udformning, byggemateriale og udsmykning.¹² Den relativt lille apsis på Tulstrup kirke med en maksimal indvendig bredde på kun 2,7 meter kan ikke have sit forbillede i Viborg Domkirkes brede apsis, der ses efterfulgt i for eksempel Linå, idet Linå kirkes apsis maksimalt er hele 5,7 meter bred. Også hvis man ser på dybden af de to apsider, er der en klar forskel. Tulstrups er kun 1,5 meter, mens Linås er hele 3,6 meter fra overgangen mellem kor og apsis til kirkens østafslutning. Denne forskel i størrelse og udformning skyldes ikke, at Linå kirke i romansk tid var en større kirke. Begge kirkers skib målte ca. 13,5 meter, og med hensyn til koret er Tulstrup endda en smule større med en længde på 6 meter, mens Linå kun er 5,1 meter. Men hvor skal inspirationen så søges, hvis ikke i Viborg eller Linå?

Apsidens form og størrelse må i stedet på grund af materialevalget sammenlignes med apsiderne i Veng. Sidebygningernes apsider i Veng er kun ca. 1,8 meter brede,

men hovedapsidens bredde på ca. 3 meter svarer proportionelt til Tulstrup kirke. Da Veng ydermere er bygget i frådsten, må inspirationen til Tulstrups apsis søges i kirken i Veng, der er opført mellem 1080 og 1100.¹³ Tulstrups apsis er derfor sandsynligvis opført før 1150, mens Linå er opført efter. Man kunne indvende, at Veng også kunne have fungeret som inspirationskilde, hvis Tulstrup kirke først var blevet bygget i slutningen af 1100-tallet. Dette forekommer dog ikke at være sandsynligt, da kirkerne i middelalderen blev opført til Guds ære som Guds huse, og som sådan burde de repræsentere det flotteste og nyeste, en bygherre kunne præstere.

Da det ofte er rige kirker, der i middelalderen udstyres med apsider, taler dette også for, at resurserne til et tidligt stenkirkebyggeri¹⁴ var til stede i Tulstrup. Så sent som under landehjælpen i 1528/29 var Tulstrup kirke stadig den næstrigste kirke i herredet, kun overgået af Linå.

Frådsten blev normalt ikke brugt i egens kirker, hvor granitkvadrene er totalt dominerende, og det er derfor muligt, at Tulstrup er et af de første steder i herredet, hvor en evt. trækirke i perioden 1100-1155 skiftedes ud med en stenbygget. Denne overgang fra træ til sten er måske foregået via flere byggefaser, som det ofte er blevet observeret ved udgravninger i kirkegulve i andre kirker.¹⁵ Dette vil muligvis kunne konstateres ved udgravninger i kirkegulvet i Tulstrup. Vi kan dog datere kirken endnu mere præcis ved at se på dens kalkmalerier.

Kristus i Mandorla
 S. 111. H. 111.
 1. 111. S. 111.

Triumfvæggens Vestende

Triumfvæggens kalkmaleri

På et nu overkalket kalkmaleri på triumfvæggen mellem skib og kor sås en kristusfigur med udstrakte arme i mandorla (en spids oval glorie, der omslutter hele Kristus-skikkelsen), der traditionelt tolkes enten som Majestas Domini (den tronende Kristus) eller som Traditio Legis (lovoverrækkelsen). Placeret over korbuen på den søndre del af muren sås desuden 5 siddende apostle. Eigil Rothe, leder af Nationalmuseets kalkmaleriundersøgelser 1900-1929, tolkede under den første undersøgelse af kalkmaleriet i 1904-06 Kristusfiguren som en løs skitse, og da den nordlige del af muren var klargjort til bemaling, og kun med svage spor af en rødbrun streg, antog han, at maleriet ikke var blevet færdiggjort. Da bemalingen af kristusfiguren viser spor af grøn og blå bemaling, kan dette dog ikke være tilfældet. Disse farver lægges altid på al secco, dvs. på tør bund, og

Søndre del af triumfvæggen med det romanske kalkmaleri. Desværre er kalkmaleriet ikke længere synligt, da det blev overkalket efter undersøgelserne i 1904-06. Øverst og nederst er maleriet afgrænset af en perspektivisk mæanderbort, der nederst indeholder to riddere og et kors. Akvarel af Eigil Rothe 1906, nu i Nationalmuseet.

dermed til sidst. Maleriet må derfor have været færdiggjort, men har på grund af forvitring fået sit halvfærdige udseende.¹⁶

Kalkmaleriet er afgrænset i top og bund i søndre side af en perspektivisk mæanderbort, der nederst indeholder to ryttere og et kors placeret mellem rytterne.¹⁷ Den nærmeste parallel til kalkmaleriet i Tulstrup skal sandsynligvis findes i de nærtliggende kirker i Råsted (Randers Amt) og Hvorslev (Viborg Amt). Begge kirker er dog uden apsis. Kirkerne og deres kalkmalerier dateres normalt til omkring 1125,¹⁸ mens Tulstrups kalkmaleri er blevet dateret rent stilhistorisk af Hans Nørgaard¹⁹ kun på baggrund af korset i den nederste mæanderbort til tiden omkring 1200. Hans Nørgaard tager dog ikke stilling til sammenhængen med Råsted og Hvorslev eller resten af kirken og dens udsmykning. Nørgaards analyse bygger altså kun på en enkelt detalje, hvilket fører ham på vildspor med hensyn til dateringen af kirkens kalkmalerier. Anderledes nuanceret forholder Suanne Stangier sig til problemet. Hun sammen-

ligner mæanderborten med tilsvarende mæanderbortter i Råsted og Hvorslev kirker. Stangier fastslår, at bortterne i disse kirker er næsten identiske,²⁰ men sætter på grund af motivvalget Tulstrup i gruppen af malerier fra Mårsletværkstedet, der var virksom i tiden omkring 1200. Korset i midten af mæanderborten er dog identisk med et tilsvarende i Hvorslev, hvilket Stangier indrømmer. Både borten og korset kan altså sammenlignes med tilsvarende ornamenter fra Råstedværkstedet, men da borten i Tulstrup indeholder to billedfelter med ridderfremstillinger, tilskriver Stangier imidlertid maleriet i Tulstrup til Mårsletværkstedet. Detaljerne er de samme som hos Råstedværkstedet, men motivet et andet og hun indrømmer, at tilskrivningen er problematisk: "Tulstrup kann ebensogut mit der Råstedwerkstatt in verbinding gebracht werden."²¹ Hvis dette er rigtigt, er kalkmaleriet altså malet omkring 1125 og ikke som foreslået af Hans Nørgaard omkring 1200. Måske kan motivet kaste lys over dateringen?

Placeringen af Kristusfiguren, hvad enten det er Majestas Domini eller Traditio Legis, over triumfbuen i en kirke med apsis er yderst usædvanlig. Motivet findes normalt kun på denne placering i kirker uden apsis. *Danske Kalkmalerier* fastslår således, at man med ret stor sikkerhed kan antage, at der i kirker med halvrund apsis normalt har været en Majestas-fremstilling placeret i selve apsis som symbol på det guddommelige. I den type kirker er Majestas-fremstillinger således normalt ikke placeret over triumfbuen som i Tul-

strup. Over korbuen skulle i stedet være fremstillinger, der symboliserer overgangen mellem kor og skib, mellem det hellige og det ikke hellige som for eksempel Kain og Abels ofring, der symboliserer de første menneskers offer til Gud.²² I Finja kirke i Skåne findes således i apsis en klassisk Majestas Domini-fremstilling, men Kristus er igen fremstillet over triumfbuen som den dømmende i en medaljon, der bryder en mæanderbort.²³ Det er altså muligt, at der i Tulstrup kirkes apsis også har været en Majestas Domini fremstilling, der i dag er tabt, og fremstillingen på triumfmuren må så være Traditio Legis, der også symboliserer overgangen eller kontakten mellem det guddommelige og menigheden. Til en Traditio Legis-fremstilling hører dog, at Kristus overdrager nøglen til Peter og bogen/evangeliet til Paulus, men disse attributter mangler i Tulstrup. På den anden side har vi apostlene på søndre side af Kristus, og da Traditio Legis motivet ofte indeholder flere apostle end blot Peter og Paulus, som for eksempel i Råsted, kan dette sandsynliggøre, at motivet er Traditio Legis.

Motivvalget bliver derfor det samme som i Råsted kirke, hvor triumfvæggen er smykket med Lovovertrækkelsen samt nederst på samme væg i syd en fremstilling af ærkeenglen Mikael med hævet sværd og skjold. Samme billedvalg er foretaget i Hvorslev, og begge steder er motiverne indrammet af mæanderbortter som i Tulstrup.

Overensstemmelsen i motivvalg og i detaljer i Råsted/Hvorslev og Tulstrup gør Hans Nørgaards datering af Tulstrups

Tympanonfelt over nordportalen på Tulstrup kirke. Til højre ses ærkeenglen Mikael svingende med et røgelseskar, og til venstre troner Jomfru Maria med Jesusbarnet på skødet. Foto: Bo Gregersen, 2000.

mæanderbort til ca. 1200 meget tvivlsom. Nørgaards datering bygger på en teori om bortens udvikling fra det perfekte til det degenerede over tid og rum, en teori der ikke holder i middelalderens billedverden. Vi må derfor fastslå, at hvis dateringen af borten passer, så må den være påmalet sekundært i forhold til resten af billedprogrammet, hvilket ikke er sandsynligt. Man må snarere se kalkmalerierne som samtidige med resten af kirkebygningen og på grund af det nære slægtskab med Råsted og Hvorslev datere kalkmalerierne til ca. 1125.

Mikaelsportalen i nord

I nordportalens tympanonfelt ses en fremstilling af Jomfru Maria på en trone, siddende med Jesusbarnet på skødet. Tronen

har form som en stolpestol, en stoletype, der kendes tilbage til 1000-tallet.²⁴ Denne type stol findes på adskillige andre tympanonfelter som for eksempel i Aalum og Anst.²⁵ Foran dem ses en stor engel med store meget flot svungne vinger, der svinger et røgelseskar foran sig. Da ærkeenglen Mikael ofte forbindes med røgelse som f.eks. i den del af messen, der kaldes offeret, hvor præsten siger: "på forbøn af den salige ærkeengel Mikael, der står ved røgelsesalterets højre side...."²⁶ må den engel, der ses på tympanon svingende med røgelseskarret være Mikael.²⁷ Englens tilbedelse af Maria med Jesusbarnet kunne lede tankerne hen på en bebudelsesscene, især da der øverst i tympanonfeltet ses en figur, der kunne tolkes som en stærkt stileret due. Motivet kan dog ikke være en

almindelig bebudelse, da Jesusbarnet sidder på skødet af Maria og allerede er kommet til verden, og da det ifølge biblen er ærkeenglen Gabriel, der bringer Maria budskabet. Måske skal fremstillingen tolkes som en sammensmeltning af flere motiver, der for samtiden har været fuldt forståelige, men for os virker uforståelige. Et lignende motiv findes på Gjør kirke i Hvetbo herred ved Limfjorden.

Denne kirkes sydportal er behandlet af Inger-Lise Kolstrup i 1981 i sammenhæng med Voldsted kirkes portaler.²⁸ Den vestlige karmsten på Gjøl sydportal viser øverst en engel i tilbedende positur og derunder en fremstilling af Maria med Jesusbarnet, altså sammen tema som i Tulstrup. Kolstrup har dog problemer med motiver og kan ikke finde en fornuftig forklaring ud over, at englen må fungere som bindeled mellem Gud og mennesket.²⁹ Med henvisning til Tulstrup må det dog være logisk at identificere englen som Mikael. På den østre karmsten i Gjøl er fremstillet et gejstlig person, der traditionelt er blevet tolket som en biskop. Denne identifikation kan dog umuligt være rigtig, da figuren ingen værdighedstegn bærer bortset fra en stav. Denne stav er dog ingen bispe- eller abbedstav, da den forneden er påsat en pig, og dermed sandsynligvis skal tolkes som en vandrestav. Lignende nedre afslutninger på vandrestave kendes fra fremstillinger af pilgrimme og fra arkæologiske fund.³⁰ Personen er desuden fremstillet i profil, hvilket antyder bevægelse eller vandring. Kolstrups tolkning bygger på en analyse af portalens dæksten, der viser syndefaldet og stenmesteren Goti i

Tulstrup kirkes hele nordportal. På venstre karmsten er afbildet ærkeenglen Mikael som dragedræber, mens akantus-ranker pryder karmstenen til højre. Foto: Bo Gregersen, 2000.

færd med tilhugning af kvadre til kirkebyggeriet. Goti opvejer syndefaldet med sit kirkebyggeri og opnår frelse på samme måde, som kirkegængerne opnåede frelse ved indgangen i kirken. Denne tolkning tager imidlertid ikke højde for identifikationen af ærkeenglen Mikael og personen på østre karmsten, og må derfor være uholdbar. En omtolkning af Gjøl kirkes sydportal ligger dog ikke inden for rammerne af denne artikel.

På Tulstrup-portalens østre karmsten i nord ses en fremstilling af en dragedræbende engel, der umiddelbart kan identi-

ficeres som ærkeenglen Mikael.³¹ Denne fremstilling skiller sig ud fra andre dragefremstillinger, som Erla Hohler har påvist, ved formen på dragens hale.³² Halen er slynget i et buet ottetal og ligner mest af alt en kringle. Denne form har sine rødder tilbage i Urnestilens dragehaler, der blev til i perioden fra lidt før midten af 1000-tallet og som forsvandt helt omkring 1180.³³ Den vestre karmsten er ikke smykket med billedfremstillinger, men derimod med akantusranker.

En sådan portal med to fremstillinger af Mikael må få en til at tænke over denne ærkeengels særlige position i tidlig dansk middelalder. Sådanne overvejelser gjorde Ellen Jørgensen sig allerede i 1909, og hun fandt, at Mikael og dyrkelsen af ham var af afgørende betydning for overgangen mellem hedenskab og kristendom i Norden.³⁴

Mikaels rolle i troslivet bygger på passagen i Johannes Åbenbaring 12,7: ”Og der blev kamp i Himmelen: Mikael og hans engle stred mod dragen, og dragen og dens engle stred mod dem.”³⁵ Rollen som dragedræber er dog kun en af Mikaels tre roller. Han ses desuden som den basunblæsende engel, der ifølge middelalderlig tradition vækker de afdødes sjæle på dommens dag, og som sjælevejeren, der på den yderst dag vejer sjælene.³⁶

Nogle af de ældste kendte kirker i for eksempel Viborg og Slagelse er viet til ærkeenglen Mikael, og desuden var Mikael en meget populær hellig figur i tidlig middelalder. Især i missionstiden var ærkeenglen populær, og han omtales således på en del runesten fra 1000-tallet. På Ny-

larsstenen på Bornholm står ”Gud Herren og sankt Mikkel hjælper hans ånd”,³⁷ og da Mikael er englens anfører og den engel, der tager vare på de dødes sjæle, er det ikke underligt, at nogle af de tidligste kirker blev viet til ham. Mikael var en god beskytter i tider, hvor ikke alle var kristne, og hvor der til stadighed var kamp om sjælene. Hans kamp mod dragen blev et symbol på kampen mod hedenskaben og på kampen mod det onde. Derfor er det naturligt at finde en Mikaels-portal på

Gjøl kirke i Hvetbo herred. På sydportalens vestre karmsten ses ærkeenglen Mikael over Jomfru Maria med Jesusbarnet. Måske samme motiv som i Tulstrup? Foto: Bo Gregeren, 2000.

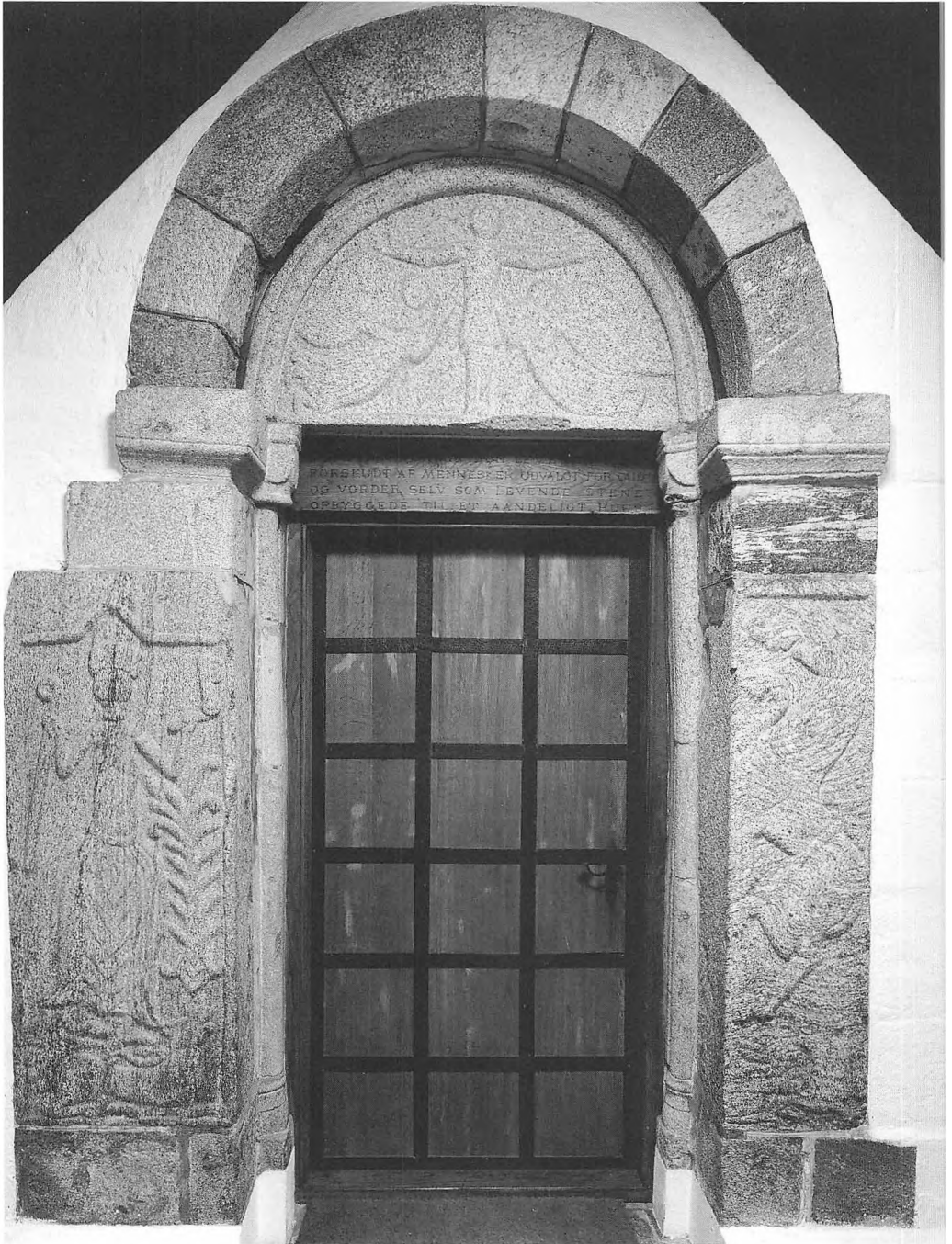
Den vandrende missionær på Gjøl kirkes sydportal. Foto: Bo Gregersen, 2000.

Tulstrup kirkes nordside, der er at anse som det "onde" verdenshjørne,³⁸ og ærkeenglen kommer derfor til at stå både som kirkens beskytter og som kæmpende mod det onde i nord, hedenskaben. I Tulstrup er denne kamp mod hedenskaben ekstra synlig, da der kun 200 meter nord for kirken ligger en stor hedensk gravhøj.³⁹ Samme tema går igen i Njals Saga, hvor en mand lader sig døbe, men kun efter at præsten har lovet ham ærkeenglen Mikael som følgeengel. Mikael optræder også i den norrøne digtning og spillede i missionstidens prædikener en hovedrolle som ondskabens besejrer.⁴⁰ Denne tolkning forenes fint med tympanonfeltet, idet

Jomfru Maria kan være ment som genfødselssymbol på samme måde som i Gjøl.⁴¹ Hun kommer til at stå som den figur, gennem hvilken det faldne hedenske menneske genfødes i den rette kristne tro.

I Odense stift er der forhold, der gør, at det er relevant at se på den kirkelige struktur på Fyn i forbindelse med Tulstrup kirke. Tore Nyberg fremsatte i Odense bys historie i 1982 en tese vedrørende disse Mikaelkirker, der her i korthed skal opsummeres.⁴² I missionstiden kunne dåben kun finde sted i et begrænset antal kirker, kaldet dåbskirker. Disse var i Nordeuropa ofte viet til ærkeenglen Mikael, og ofte var kirkerne placeret ved de begyndende by-centre og ved regionale knudepunkter, som i Tulstrup. Desuden var disse missionskirker ofte midtpunkt i en større region som for eksempel et herred. På Fyn kan det iagttages, hvorledes 6 kirker viet til ærkeenglen Mikael ligger ca. en dagsrejse fra herredstinget i Sanderum.⁴³ Sanderum kirke er desuden en Mikaelkirke, hvilket sandsynliggør en tidlig centerdannelse omkring Sanderum. Da Tulstrup er beliggende en dagsrejse⁴⁴ fra Århus, der allerede fra 900-tallet blev udstyret med en biskop, sandsynliggør denne tese, at vi her har at gøre med en missionskirke i Tulstrup viet til ærkeenglen Mikael. Det var ikke kun i de begyndende bydannelser, de tidlige kirker blev viet til ærkeenglen Mikael, men også i ikke-urbane områder.

Teorien er ved flere lejligheder blevet imødegået både af Ebbe Nyborg og af Anemette S. Christensen,⁴⁵ men i forhold til Tulstrup kirke er den værd at benytte

FORSELT AF MENNESKER UDVALT FOR DÅ
OG VORDE SELV SOM LEVENDE STEN
OPBYGGEDE TIL ET AANDELIGT HJÆL

Sydportalen på Tulstrup kirke. Øverst den korsfæstede Jesus og på karmstenen til venstre den midtjyske missionær øverst og panteren nedenunder. Foto fra Danmarks Kirker, NE 1991. (Modstående side)

som arbejdshypotese, da det er klart, at ærkeenglen Mikael spillede en stor rolle for denne kirke.

Missionsportalen i syd

Ser man på sydportalen efter gennemgangen af nordportalen og tesen om Mikael-kirkernes høje alder, giver den mening. Øverst i tympanonfeltet ses en fremstilling af den korsfæstede Jesus omgivet af to store engle. Motivet kunne være den forholdsvis sjældne Kristi himmelfart, der bl.a. er karakteriseret ved to engle, der bærer Jesu sjæl til himmels.⁴⁶ Denne tolkning er dog ikke sandsynlig, da kristusfiguren ikke viser tegn på bevægelse, men derimod har fødderne solidt plantet på suppedeantum (fodstøtten), som på det gyldne alter fra Ølst. Også korsets form ligner korset fra Ølst-altret med de kvadratiske afslutninger i siderne samt fodstøtten. Her i Tulstrup er der dog på ingen måde tale om den lidende Kristus, der i 1200-tallet blev et yndet motiv. Tværtimod ser vi en sejrende himmelkonge, endda med et lille overskæg. Nedtagelsen fra korset kan motivet heller ikke være, da en nedtagelse scene skal indeholde nogle af de personer, der nævnes i forbindelse med Jesu nedtagelse fra korset, og dette er ikke tilfældet i Tulstrup.⁴⁷ Vi må derfor konstatere, at motivet er en tilbedelse scene.⁴⁸ Den ene engel berører kristusfiguren og står desuden i den østre del af tympanonfeltet tættest på koret og det guddomme-

lige. Derfor er det sandsynligvis Mikael, der her sammen med Gabriel, som de to mest betydningsfulde engle, tilbeder den korsfæstede Kristus. De nærmeste paralleller i stenskulpturen findes på tympanonfelterne i Stjær og Todbjerg, der begge er korsfæstelse scene og begge placeret over syddøren som i Tulstrup. Disse to portaler er sammen med de to portaler i Tranbjerg, sydportalen i Todbjerg, sydportalen i Hammel og tympana over kordøren i Gosmer af M. Mackeprang henført til mester Esger.⁴⁹ Navnet har han fra sydportalen i Stjær, der i en noget uforståelig indskrift nævner navnet HESGE. På tympana over sydportalen i Tranbjerg kommer vi endnu tættere på en identifikation af i hvert fald en af englene. Her står den korsfæstede Kristus mellem en engel med indskriften NICHael AMGELVS og en person med indskriften SCANCTVS IOhANMES. Stenhuggeren har tydeligvis ikke været fortrolig med sit forlæg eller sin latin og har derfor fået forvansket navnene Michael Angelus og Santus Iohannes.

Måske er det de samme to engle, der ses på døbefonten i Tulstrup, her som symboler på den døbtes nyfundne frelse og vejen til himmelen. Også på fonten er der forskel på de to engle, og den største kan her måske identificeres som Mikael som på Føvlingfonten (se nedenfor).⁵⁰

På portalens østre karmsten ses to løver, en lille og en stor. Den store står i tilbedende positur til den korsfæstede Kristus.

På den vestre karmsten, der uden tvivl er den mest interessante, ses en gejstlig person fremstillet, ikke med en bispe- eller ab-

Dobefonten i Tulstrup kirke. Mellem de to lover ses en engel. Foto fra Danmarks Kirker, NE 1991.

lige mitra havde spidser i begge sider over ørene, som det for eksempel ses på et kalkmaleriet i Sønder Nørå, og den senere havde en spids i midten. Personen kan derfor umuligt være en biskop. En ægte biskop er derimod fremstillet på den østre karmsten på sydportalen i Voldsted i Fleskum herred iført hele det liturgiske skrud.⁵¹ Både M. Mackeprang⁵² og senere Dorthe Lorentzen Belling identificerer personen som den hellige Skt. Nikolaus, men undlader at tage stilling til dyret med den lange krøllede tunge under personen.⁵³ Dorthe Lorentzen Belling skriver derimod, at tungen ikke har sammenhæng med dyret og i stedet

bedstav i højre hånd, som det normalt antages, men med en vandrestav. Stavens hoved er ganske vist krumt, men den har ikke den normale legemshøjde, men er i stedet på størrelse med en stok. I sin venstre hånd holder personen en genstand, der er blevet tolket som en vievandskost eller en skralde. Den gejstlige person er ofte blevet tolket som en biskop på grund af den hat, han bærer, men hatten er svagt afrundet foroven og kan derfor ikke være en bispehue (mitra). Den tidlige middelalder-

er den palmegren, der i liturgiske tekster nævnes i forbindelse med Skt. Nikolaus. Ydermere argumenterer hun for, at det løvelignende dyr under den gejstliges fødder, er den løve, der nævnes i Psalme 20 "Frels mig fra løvens gab". Dette stemmer imidlertid meget dårligt overens med dyrets tilbedende gestus med venstre forpote, dens meget lille gab og den ellers meget fredsommelige fremtoning, dyret ses i. For at komme en mere korrekt identifikation nærmere må vi se på den vestre karmstens

udsmykning i en større sammenhæng. Vi må se sydportalen i sammenhæng med både den øvrige udsmykning, men også i sammenhæng med teorierne om Mikael-skirkene.

Placeret nederst og dermed mindst vigtigt er det løvelignende dyr, der fra munden har en ranke, som i en lige linie i samme ramme strækker sig op langs den gejstliges østre side. Denne ranke må skulle ses som symbol på, at der kommer noget ud af munden på dyret, især da ranken nederst afsluttes med en pil mod dyrs mund. Med dette in mente kan dyret sandsynligvis identificeres som en panter, om hvem Physiologus, det næstmest udbredte manuskript i middelalderen, skriver "Når den æder og er mæt, lægger den sig til at sove. Tre dage efter vågner den og brøler [højt?]; og sammen med brølet kommer der en sød duft ud af dens mund. Og dyrene hører dens stemme både nær og fjern og følger duften..."⁵⁴ Ofte kan det være svært at adskille løver og pantere, for selv om panteren ikke burde have manke, er det sandsynligt, at mange af de dyr, der i faglitteraturen kaldes løver, i virkeligheden er pantere.⁵⁵

Der må være en sammenhæng mellem den gejstlige figur og dyret under ham, siden de er fremstillet i samme ramme på den samme karmsten, og da intet er placeret tilfældigt i den romanske kunst. Da panteren altid optræder som symbol på Kristus, der lokker menigheden til sig med søde ord om frelse, må det også være tilfældet for den afbildede gejstlige. Det virker derfor logisk at antage, at da den gejstlige person ikke er Kristus og ikke en

biskop eller en abbed, da er han med stor sandsynlighed en missionær, der på et eller andet tidspunkt før opførelsen af stenkirken kom til Tulstrup for at omvende hedninge. En missionær er jo netop på samme måde som panteren og Kristus karakteriseret ved sit virke, der lokker en menighed til, som panteren, der lokker de andre dyr med sit høje brøl om kristendommens frelse, der høres både nær og fjern. Det kan dog ikke afvises, at dyret rent faktisk er en løve, men dette ændrer ikke identifikationen af missionæren. Løven optræder i biblen som kristussymbol,⁵⁶ og Physiologus skriver om løverne, at de føder døde unger, og at hanløven kommer på tredjedagen og vækker dem med sit åndepust.⁵⁷ Missionæren arbejder jo på samme måde og vækker de "døde" hedninge til et kristent liv med søde ord om frelse. Da der ikke var opført en kirke i Tulstrup i den tidlige missionstid, var der ingen klokke at ringe med, hvorfor missionæren i stedet brugte den skralde, han har i venstre hånd. Sådanne skralde blev senere i middelalderen omkring påsketiden brugt som substitut for klokker.⁵⁸ Samme tolkning gælder muligvis for sydportalen i Gjøl kirke, hvor et dyr også er placeret i sammenhæng med personen med vandrestaven. Måske har vi også i Gjøl en missionær, og dermed også efterfølgeren til en missionskirke.

Mikael, Gabriel og de fire løver

Døbefonten er af M. Mackeprang rubriceret under Sjørslevgruppen af de østjyske løvefonte.⁵⁹ Fonten stod indtil 1858 med kalk og dermed muligvis med spor efter

bemaling, men fonten blev rensat for kalk og i stedet malet med oliemaling. Denne bemaling blev fjernet i 1882, hvorefter fonten har stået i ren granit. Foden til fonten er original, hugget i lidt mere grå granit end resten. På selve fonten ses to par modstillede løver med fælles mands-hoveder. Usædvanlige er desuden de to stående frontale englefigurer, der er indsat mellem løveparrene. Disse engle bærer, som englen på sydportalen, et skørt med vinkelformet hugget midterparti. Disse vinkelhuggede ornamentter i vinger og dragter er et af Mackeprangs hovedargumenter for tilskrivning til mester Esger. Det skal ikke benægtes, at de skulpturer, der af Mackeprang tilskrives Esger, alle har visse fællestræk, men disse fællestræk kan lige så vel skyldes fælles forlæg eller bestiller som samme stenhugger. Hvis en holdbar tolkning af disse romanske stenarbejder skal opnås, må de andre kirker, det være sig Todbjerg, Tranbjerg, Stjær, Hammel og Gosmer, underkastes den samme helhedsanalyse, som det er forsøgt med Tulstrup i denne artikel.

På fonten er der sandsynligvis tale om de samme engle som på sydtympanon, altså Mikael og Gabriel. Mikael har ofte været påkaldt under messen, og da han nævnes ved indvielsen af dåbsvandet, er det sandsynligt, at på de døbefonte, hvor der optræder engle, er i hvert fald den ene Mikael. Dette er også et argument for tesen om, at de tidlige dåbskirker var viet til ærkeenglen Mikael, og dermed også for identifikationen af missionæren på sydportalen. På Føvlingfonten ses han desuden med en basun i hånden, og da dette

er en af Mikael's attributter, må identifikationen i dette tilfælde være sikker.

Engle og i særdeleshed ærkeenglen Mikael har spillet en stor rolle for Tulstrup kirke, og det virker plausibelt, at der er en sammenhæng imellem de to portaler og døbefonten. Mackeprang daterer fonten til ca. 1150, en datering der ikke følges af *Danmarks Kirker*, dog uden at der argumenteres mod Mackeprangs datering, og uden at kirkens alder i øvrigt diskuteres nærmere.

Sammenhængen mellem de to portaler og døbefonten er tydelig især i udformningen af englenes vinger, og man kunne derfor overveje, om der er tale om produkter fra samme værksted. Disse værkstedstilskrivninger er dog dybt problematiske,⁶⁰ men en løsning på problemet kommer kun nærmere, hvis vi ser på skulpturerne i sammenhæng. På denne måde opnår man en helhedstolkning af kirkerne, der gør, at vi kan komme nærmere en forståelse og datering.

Sammenfatning

Tulstrups centrale beliggenhed, i et område der givetvis har været et trafikalt knudepunkt, har haft stor betydning for udformningen af kirken. Den rige skulpturelle udsmykning har længe været anerkendt som værende af væsentlig betydning for udforskningen af de mange jyske romanske stensulpturer. Derfor er det af største vigtighed, at en kirke som Tulstrup bliver gjort til genstand for nærmere analyser. Ikke mindst med hensyn til en datering af kirken, der kan give ny information, der i sidste ende kan hjælpe i ud-

arbejdelsen af en kronologi for stenarbejde fra denne periode.

Både byggematerialet og udformningen af apsis peger i retning af en datering væsentligt før 1200, som er den datering, *Danmarks Kirker* er fremkommet med, og meget tyder på en datering omkring første halvdel af 1100-tallet.

Den samme datering opnås, hvis det færdige kalkmaleri tilskrives Råstedværkstedet, hvilket syntes rimeligt, da både motivvalget og detaljerne stemmer overens. Værkstedet arbejdede i perioden 1100-1125, og det må derfor være i denne periode, opførelsen af Tulstrup kirke skal søges; sandsynligvis i tiden omkring 1125, da det trods alt kun er apsis, der viser spor, der peger tilbage mod 1100. Kirken er altså opført på et tidspunkt i Kong Niels' lange regeringsperiode (1104-

1134), kort tid før Danmark i 1131 blev kastet ud i borgerkrig.

Disse dateringer må derfor også gælde for de ellers svært daterbare romanske stensulpturer, da der er enighed om deres originale placering i kirken. Vi kan derfor så småt skimte en kronologi for romanske stenarbejder i horisonten, men før den kan blive til noget, kræver det at flere kirker bliver underkastet kontekst-analyser, og at de naturvidenskabelige dateringsmetoder, herunder især dendrokronologi, udnyttes.

I tilfældet Tulstrup kirke får vi ikke kun dateret to portaler og en døbefont, vi får også et vigtigt indblik i den rolle, ærkeenglen Mikael spillede i missionstiden, og dermed et indblik i den tidlige middelalders religiøse forestillingsverden.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Oplyst af sognepræst Erik Bredmose. Indvielsen til ærkeenglen Mikael bygger sandsynligvis på en folkelig tradition og skal derfor ikke tages som udtryk for en sikker viden om kirkens patrociniem i middelalderen.
2. Bendt Nielsen: Egnen omkring Ry og Himmelbjerget, i *Bygd*, 20. årg.nr. 4, 1990, s. 11.
3. Christian Fischer: *Guldgubbe*, i *Skalk*, 1975:5.
4. Carsten Sønderby: En gravhøj fra ældre bronzealder i Tulstrup sogn, Gjern Herred, i *Østjysk Hjemstavn*, årg. 36, 1971, s. 138-142.
5. Kristian Hald: *Vore Stednavne*, 1965, s. 35.
6. *Danmarks Kirker* (DK): XVI Århus Amt bind 6 og 7. Ved Kield de Fine Licht & Vibeke Michelsen, med historiske indledninger af Per Ingemann og Lars Bisgård. 1988-1991. For Tulstrup se bind 7, s. 3677-3710.
7. Hans Krøngaard Kristensen & Jens Vellev: *Teknik*, i *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*, 1999, s. 212 og Henrik Græbe: *Frådstenskirker – især i Slangerup*, i *hikuin* 9, 1983, s. 27-39.
8. Michael H. Gelting: *Roskildekroniken*, 1979, s. 17-18, og M. Cl. Gertz: *Scriptores minoris historiae Danicæ medii ævi 1-2, 1917-1922*, reprografisk genudgivelse 1970, s. 21.

9. Jens Vellev: Rundkirken Skt. Mikaelis i Slesvig. Arkæologiske undersøgelser og rekonstruktion af en gådefuld bygning, i *hikuin* 22, 1995, s. 47-58. For mønter fra Skt. Mikkel i Slesvig, se Jørgen Steen Jensen: *Kirkegulvmønter*, i *hikuin* 3, 1977, s. 295. Gjellerup kirke i Midtjylland er i øvrig den eneste epigrafisk daterede kirke i Danmark. En indskrift på tympanon over syddøren fortæller, at kirken, der er en kvaderstenskirke, blev grundlagt i året 1140.
10. Olaf Olsen: Skt. Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie, i *Nationalmuseets arbejdsmark*, 1972, s. 134.
11. Axel Bolvig: *Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid*, 1992, s. 100.
12. For Linå kirke, se *Danmarks Kirker* (DK): XVI Århus Amt bind 7, s. 3267-3304.
13. For Veng kirke, se samme bind 6, s. 3189-3256.
14. Jes Wienberg: *Enten - Eller. Apsidekirker i Norden*, i *hikuin* 24, 1997, s. 7-45.
15. Elna Møller og Olaf Olsen: *Danske Trækirker*, i *Nationalmuseets arbejdsmark*, 1961, s. 35-58.
16. Ulla Hastrup takkes for disse tekniske oplysninger om kalkmaleriet og for gennemlæsning af artiklen.
17. *Danmarks Kirker* (DK): XVI Århus Amt bind 7, s. 3692.

18. Ulla Haastrup: Danske Kalkmalerier (DKM): Bind 1, Romansk tid 1080-1175, 1986, s. 88.
19. Hans Nørgaard: Ryttere i mænderfriser. Tulstrup kirke o. 1200, i Danske Kalkmalerier, bind 2. Senromansk tid 1175-1275, 1987, s. 84-85. Tulstrup er i øvrigt placeret forkert på kortet på indersiden af omslaget, idet Tulstrup i Gjern herred er blevet forvekslet med Tulstrup i Ning herred.
20. Susanne Stangier: Ornamentstudien innerhalb der dänischen romanischen Wandmalereien, 1995, s. 257.
21. Samme, s. 282.
22. Ulla Haastrup: Danske Kalkmalerier (DKM): Bind 1, Romansk tid 1080-1175, 1986, s. 48.
23. Susanne Stangier: Ornamentstudien innerhalb der dänischen romanischen Wandmalereien, 1995, s. 261-266.
24. Else Roesdahl: Boligens indretning og udstyr, i Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie, 1999, s. 82-110.
25. M. Mackeprang: Jyske granitportaler, 1948, s. 172 og 173. Begge i Anst herred.
26. Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, 1987, s. 292.
27. Dorte Lorentzen Belling: Menighedens frelse. Tulstrup kirkes portaler set i liturgisk sammenhæng, i ICO, 1975 nr. 4, s. 12-23.
28. Inger-Lise Kolstrup: Synds- og nådesportalerne i Volsted og Gjol. Menneskets muligheder for frelse gennem kirken, i Romanske Stenarbejder 1, 1981, s. 119-154.
29. Samme, s. 141.
30. En sådan pig kan ses i udstillingen Øm Kloster Museum.
31. M. Mackeprang: Jyske granitportaler, 1948, s. 193.
32. Erla Hohler: Drager i tre og sten. Refleksioner over stilpåvirkning og fiksering av former, i Romanske Stenarbejder 2, 1984, s. 138.
33. Else Roesdahl: Vikingernes verden, 1987, s. 198.
34. Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse i Danmark, studier over kirkekulturen og kirkeligt liv fra det 11te aarhundredes midte til reformationen, 1909, s. 6-9.
35. Niels-Knud Liebgott: Hellige mænd og kvinder, 1981, s. 183-184.
36. Ebbe Nyborg: Mikales-altre, i hikuin 3, 1977, s. 159-160.
37. Erik Moltke & Lis Jacobsen: Danmarks runeindskrif-ter(DR). Bind I, 1941, spalte 436-437. Runestenen da-teres til 1000-tallet.
38. Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens billeder. Romansk kunst i Danmark, 1987, s. 38.
39. Carsten Sønderby: En gravhøj fra ældre bronzealder i Tulstrup sogn, Gjern Herred, i Østjysk Hjemstavn, årg. 36. 1971, s. 138.
40. Ebbe Nyborg: Mikales-altre, i hikuin 3, 1977, s. 169.
41. Inger-Lise Kolstrup: Synds- og nådesportalerne i Volsted og Gjol. Menneskets muligheder for frelse gennem kir-ken, i Romanske Stenarbejder 1, 1981, s. 141.
42. Tore Nyberg mfl.: Odense bys historie. Fra boplads til bispeby. Odense til 1559, 1982, s. 128-134.
43. Trap Danmark V: Odense og Svendborg Amt, 1957, s. 210.
44. Else Roesdahl & Keld Grønder-Hansen: Samfærdsel, handel og penge, i Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie, 1999, s. 174. Roesdahl sæt-ter en normal dagsrejse til 30-40 km., og der er fra År-hus Domkirke til Tulstrup 30,3 km.
45. Anemette S. Christensen & Per Kr. Madsen: Middelal-derbyen Odense, 1988, s. 104.
46. Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens bil-leder. Romansk kunst i Danmark, 1987, s. 190. Samme motiv findes på sydportalen i Hammel.
47. Gertrud Schiller: Ikonographie der christlichen Kunst, band 3. Die Auferstehung und Erhöhung Christi, Kas-sel, 1971, s. 68-120.
48. I Vestervig ses en lignende tilbedende scene, hvor Kris-tus, som Majestas Domini, er omgivet af to engle, der holder Mandorlaen.
49. M. Mackeprang: Jyske granitportaler, 1948, s. 154.
50. Engle på døbefonte er en sjældenhed, men ses desuden på fonten i Tamdrup.
51. M. Mackeprang: Jyske granitportaler, 1948, s. 213.
52. Samme, s. 155 og 193.
53. Dorte Lorentzen Belling: Menighedens frelse. Tulstrup kirkes portaler set i liturgisk sammenhæng, i ICO, 1975 nr. 4, s. 12-23.
54. Jens Velle: Faksimile af de islandske Physiologus-frag-menter, i Romanske Stenarbejder 2, 1984, s. 7-23.
55. Inger-Lise Kolstrup: Physiologus- og bestiariestil-linger i dansk romansk stensulptur, i Romanske Sten-arbejder 2, 1984, s. 73.
56. Lise Gotfredsen og Hans Jørgen Frederiksen: Troens bil-leder. Romansk kunst i Danmark, 1987, s. 330.
57. Inger-Lise Kolstrup: Physiologus- og bestiariestil-linger i dansk romansk stensulptur, i Romanske Sten-arbejder 2, 1984, s. 71.
58. Dorte Lorentzen Belling: Menighedens frelse. Tulstrup kirkes portaler set i liturgisk sammenhæng, i ICO, 1975 nr. 4, s. 12-23.
59. M. Mackeprang: Danmarks middelalderlige døbefonte, 1941, s. 256.
60. Axel Bolvig: Kirkekunstens storhedstid. Om kirker og kunst i Danmark i romansk tid, 1992, s. 180 for kalk-malerier og s. 206-230 for granitskulpturer.

Ferieadresse i trediverne: Pillemark Skole på Samsø

Af *Frede Bak*

Under oprydning i et overskab kom et lille fotoalbum frem i lyset efter mange, mange års ophold i en fin trækasse. Nu sad jeg så med et af billederne foran mig. Syv en halv gange ti en halv centimeter. Sort/hvidt. Fem personer. En far, en mor, en tante og to drenge, fem og otte år, iført fint tøj. Og så det afgørende: Personerne på billedet sidder på trappen til skolen i Pillemark på Samsø, og tidspunktet er på sken 1935.

Fundet af dette for længst glemte foto har givet inspirationen til den historie, som nu skal fortælles.

Påskeferie

Min mor og far og i øvrigt resten af mine aner stammer fra Læsø. Min mor havde en ældre bror. Han skulle have været styrmand som sin far og farfar. Det kunne han imidlertid ikke blive, fordi han var farveblind. Det blev kun til nogle få år i grønlands-

Det gamle fotografi fra 1935, der gav ideen til denne historie. Foruden tante Karen ses skribenten – i matrostatøj – samt lillebror Arne og forældrene Peter og Ingeborg Bak. Foto hos forfatteren.

farten som kok. Svend, sådan hed broderen, ville under alle omstændigheder være noget med bøger, og så blev han skolelærer. På ét punkt havde det været svært for ham at komme gennem årene på seminariet. Svend havde ikke noget udpræget musikalsk øre, så det obligatoriske violinspil blev lige klaret rent teknisk, og han kunne ikke synge en verslinje bare nogenlunde rent.

Denne mangel eller brist stod ikke det fjerneste i vejen for, at Svend blev gift med Karen. Og Karen kunne synge og sang godt, og hun lærte at spille klaver og orgel og gjorde det bedre end mange.

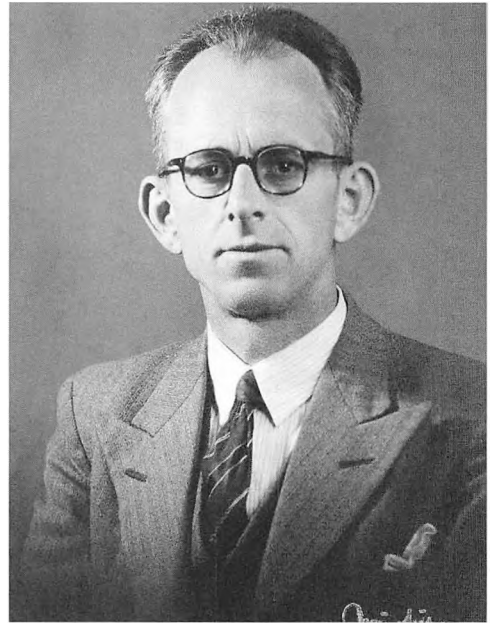

Så skal vi tilbage til det gamle fotografi. Damen i midten er tante Karen. Fotografen er min morbror Svend – lærer ved Pillemark Skole Svend Pedersen. Som nævnt er billedet taget i påsken, og det er sikkert, for de to familier havde faste traditioner. I påsken rejste vi fra vor hjemby København til Samsø, i sommerferien mødtes familierne i min mors og Svends barndomshjem på Læsø, og efterårsferien blev tilbragt sammen i København.

Dette samværsmønster var uændret i trediveerne og til midt i fyrrerne, hvor barndomshjemmet blev solgt. Så trådte Svends yngre søster til som familiens sommerferievært. Hun boede på Læsø.

De første rejser fra København til Samsø, som jeg husker, må være foretaget omkring 1930-31. På Københavns Hovedbanegård steg vi om bord i de rigtig gamle kupévogne, dvs. en dør udefra førte ind til en separat afdeling i togvognen med et træsæde på tværs i hver side. Mon ikke der var plads til otte personer i hver kupé? Det mest fantastiske ved disse gamle vogne var, at togbetjenten, der skulle klippe billetterne, gik på et særligt trinbræt udvendigt på vognen – han gik fra kupé til kupé, åbnede døren, klippede en lille papbillet, forlod kupeen og de otte passagerer, lukkede døren og bevægede sig i fri luft og under togets fortsatte kørsel mod Kalundborg til næste kupé, hvor seancen gentog sig.

Vel ankommet til byen med den femtårnede kirke og de høje København-Kalundborg radiomaster fortsatte turen til fods over vej og kaj om bord i damperen til Koldby Kaas på Samsø. Hele rejsen

Lærer Svend Svendsen Pedersen, født 1901 i Vesterø på Læsø, død 1948 på Fjerritslev sygehus og begravet på Tranebjerg kirkegård. Han var lærer i Pillemark 1930 – 48. Foto hos forfatteren.

foregik ved højlys dag og følte ikke spor lang selv for en lille dreng. Det var intet at snakke om i sammenligning med rejsen til Læsø. Den var meget lang, foregik om natten, og der skulle sejles to gange.

Tante Karen og morbror Svend stod på kajen og bød velkommen til Samsø.

I lillebil – det hed ikke taxi dengang – blev vi transporteret gennem det gryende forår til Pillemark. Jeg husker, vi passerede en mølle, en kirke - eller var der flere? - og et par landsbyer, før vi kørte ind i Pillemark vestfra, drejede til venstre, forbi købmand Fabricius på højre hånd, en meget stor gård til venstre og så i øvrigt et par gårde, inden højresvinget ad vejen mod Tranebjerg med skolen ca. hundrede me-

ter fremme efter at have passeret den store kartoffellade til venstre og set Tovbjerg rejste sig til højre for skolen.

På den grusbelagte gårdsplads foran skolens trappe blev vi sat af – og så var der ellers påskeferie.

De farvede æg

En af de første dage gik turen til Ørby. Tante Karens bror var lærer i Ørby Skole. Han hed Jens Frandsen. Det besøg glædede vi os til, der var jævnaldrende børn at lege med, og så forekommer det mig, at der altid var mange mennesker i skolens store lærerlejlighed. Men det bedste ved besøget og det, der samlede alle børnene og

mange af de voksne, var nu æggene. Det var påske, og der skulle farves æg. Mange æg, løgringe, farvet papir og meget andet, som jeg ikke husker, lå fremme, og så blev der arbejdet, pakket ind og kogt æg – og kogt i lang tid. Under arbejdet blev der tid til snak, saftvand og småkager. Og så endelig var æggene færdige. Processen lykkedes altid. Det færdige resultat, de farvede æg, lå nu side om side på det store bord i køkkenet, nogle med kun en farve, andre lignede hjørnet af en palet, og atter andre havde fantasifulde figurer og aftegninger på den før så hvide skal.

Hvad disse anstrengelser og den store fantasiudfoldelse gik ud på, hvad der var

Pillemark skole i 1930erne, set fra skolegården. Skolestuerne ligger til højre bag gavlen og de to lærerboliger til venstre. Foto hos forfatteren.

Postkort med gadeparti fra Pillemark. Billedet er ikke dateret, men Ford-bilen i baggrunden tyder på, at motivet er fotograferet i årene omkring 1930. Foto i Samsø Egnarkiv.

meningen med æggene, ja, det vender vi tilbage til.

Der skete meget andet end fremstilling af farvede æg under besøget i Ørby Skole.

Ørby var anderledes end Pillemark. De to landsbyer lignede ikke hinanden. Ørby havde mange små enfamiliehuse, og jeg husker ikke mange gårde som i Pillemark. Så havde Ørby et gadekær lige foran skolen. Det var et spændende sted at lege, og der var mange at lege med. Udover familien Frandsens børn fandt mange af Ørbys piger og drenge selvfølgelig også, at gadekæret og pladsen deromkring, herunder "skolegården", var en god og spændende legeplads.

Inden vi om aftenen tog afsked med Ørby, gik turen ud i køkkenet til bordet med de farvede æg. Nu var de blevet kolde, og så gjaldt det om at finde dem, man

selv havde dekoreret. De blev pakket ind og bragt med hjem til Pillemark.

Påskedag var æggenes dag.

Familien fra Ørby kom til spisning i Pillemark, og over middag gik turen op på toppen af Tovbjerg. Her mødtes vi med andre Pillemark-borgere, og alle havde farvede æg med.

Nu begyndte så den påsketradition, som jeg kun har oplevet på Samsø. Hvert eneste æg skulle trilles ned ad bjerget – helst uden at gå i stykker. Lykkedes nedturen, blev ægget hentet op igen og sat ud på en ny rejse. På et tidspunkt gik ægget selvfølgelig i stykker, og det hårdkogte indhold blev spist, hvis det da ikke var spredt for alle vinde efter sammenstød med f.eks. et træ.

Der er nok knyttet et sæt af regler og måske forudsigelser til denne påsketradi-

tion. Jeg husker ingen af dem i dag, men måske kan en lokalhistoriker supplere mig i en efterskrift.

Noget om føde

Kan jeg ikke huske nærmere om æggene, så står derimod en anden lille påskehændelse meget tydeligt i erindringen.

På en gård, der lå nærmest skolen, boede Fætter Holger. Han havde en motorcykel, hvilket ikke var almindeligt i de dage. Min far må på en eller anden måde være kommet i snak med Fætter (ikke en fætter i vores familie, men formentlig en slægtning til den familie Schiøth, jeg senere skal fortælle om), og bekendtskabet gav anledning til, at min far blev inviteret med på en køretur.

Efter hjemkomsten fortalte min far, at de to havde besøgt en familie nord oppe på Samsø, og her var de blevet trakteret med kaffe og blodbudding. Da jeg hørte ordet blodbudding, spidsede jeg ører. Det ord havde jeg aldrig hørt før, og jeg vidste ikke, hvad det dækkede over, men der var noget inden i mig, som stødte sammen, ikke kunne forliges og forekom meningsløst modstridende.

Jeg holdt meget af blodpølse – ingen jul uden (og jeg kan stadig ikke undvære denne gamle spise op under jul), derimod har jeg aldrig kunnet udstå budding, og i øvrigt aldrig fået retten serveret i mit barndomshjem, hos familien eller i mit eget hjem. Og så kom min far og fortalte, at han med stort velbehag havde spist blodbudding. Den kombination lå over min fatteevne.

At episoden fra dengang gjorde et stort

indtryk på en dreng, der endnu ikke var fyldt ti år, kan bedst dokumenteres ved, at jeg har tænkt på den siden hver eneste gang, jeg spiser, eller bedre, nyder blodpølse.

Ellers husker jeg ikke meget om mad fra dengang, men de har utvivlsomt været perfekt, for tante Karen var også en god kok. Jo, en ting husker jeg. Den herlige most, vi drak, fremstillet på Samsø af øens egne æbler.

Sommerferie

Skolesommerferien i 1936 betød et afgørende vendepunkt i mit forhold til Samsø og ikke mindst til morbror Svend. Hidtil havde påskeopholdene været det, der dannede mit Samsø-billede. Morbror Svend og tante Karen holdt jeg selvfølgelig af og nok også mere end i hvert fald visse andre i den nære familie, men når jeg var sammen med dem – og det gjaldt dem alle – så skete det yderst sjældent alene. Det ændrede sig i sommeren 1936. Den begyndte nemlig på Samsø, hvor jeg fra skoleslut og tre uger frem var feriedreng i Pillemark Skole.

Rejsen fra København til Samsø foretog jeg alene. Det gav ingen problemer. Jeg var en stor dreng, vel opdraget bl.a. til at passe på mig selv og mine sager, og jeg kendte jo vejen.

Det, der nu skete, var, at jeg kom til at kende min morbror og tante meget bedre og på en helt anden måde. Jeg var som eneste søn i en lille familie – mine ferieværter havde ingen børn.

Skolerne i København lukkede for sommeren omkring den 20. juni. Det var

Pillemark skole set fra Tønbjerg-siden engang i trediveerne. Det er skolestuerne med de store vinduer. Foto hos forfatteren.

ca. tre uger tidligere, end børnene i Pillemark begyndte deres ferie, så da jeg ankom til Samsø en af de første dage i min ferie, fungerede skolen i den lille landsby på helt normal vis.

Jeg blev naturligvis modtaget på det hjerteligste, og da jeg var godt kendt både med mine "ferieførældre" og med omgivelserne, så faldt jeg hurtigt til, selv om det var første gang, jeg var alene af sted.

God planlægning

Tante Karen var dygtig til at planlægge og arrangere, så hun havde i store træk lagt et program for mit ophold for på den måde at give det størst muligt indhold. Blandt andet havde hun fået en aftale med et ægtepar i Pillemark om, at jeg kunne komme og være hos dem om formiddagen, så tit jeg havde lyst. Ægteparret var hr. og fru Schiøth, der boede på en gård nordvest for skolen. De to var, i mine øjne, ikke ganske unge, og så vidt jeg husker havde de en

voksen søn, der boede i udlandet. Nå, unge eller ej, så var de to jordens elskeligste mennesker, som jeg kom til at holde virkelig meget af, dels fordi jeg blev behandlet, som jeg var deres eget barn, dels for-

di jeg kom helt tæt på en rigtig bondegård med alt, hvad dertil hørte.

Næsten hver dag besøgte jeg Schiøths. Når jeg kom, fik jeg altid en æggesnaps, et røræg, som jeg sad og rørte ude i køkkenet, mens jeg fortalte om, hvad jeg havde oplevet dagen før, og hvad jeg kunne tænke mig at stifte bekendtskab med dagen i dag. Jeg fik prøvet det hele, fordi jeg gerne ville. Fodre, malke, samle æg, sortere kartofler, pakke asparges, plukke bær, muge ud, stable brænde, køre kartoffelkasser hen til samlecentralens store lade tæt ved skolen – for bare at nævne nogle af gøremålene – og så var jeg med i marken på en behagelig måde. Det kan, som det ses, dokumenteres.

Som nævnt fungerede Pillemark skole stadig, og det var ganske fint for mig. Et par gange blev jeg inviteret med til undervisningen, bl.a. når der skulle botaniseres langs veje og stier. Jeg var også med til nogle historietimer, og det var virkelig en op-

Sommeren 1936. Karl hos familien Schiadt Laurids Drejer holder bestene. Skribenten holder i manken. Foto hos forfatteren.

levelse, for morbror Svend var god til at fortælle. Denne undervisning foregik naturligvis i skolestuen, den ene af de i alt to. Alene at sidde her var for mig noget ganske særligt. Skolebordene var samme model, som dem jeg kendte fra Nyboder Skole i København, men at der var to klasser i et klasselokale var noget nyt for mig, og at piger og drenge gik sammen, var jeg heller ikke vant til. Og så udsigten. Markerne lå lige op til de store vinduer, og der var frit syn til Tovbjerget. Endelig var jeg med ved stranden, når skolen tog på badetur. Det har nok været i en gymnastiktide.

Samlingen

Nu kommer vi til det mest interessante og

noget, som fik betydning for mig i mange år efter. Nede mod skolestuens endevæg stod et skab, eller måske var der to, hvis døre havde glasfyldninger. På den ene hylde over den anden lå en samling af sten, muslinger, snegle, mineraler, frø og alverdens andre ting fra hav og strand, mark og skov – alt sammen ting og sager, som vi mødte i naturen, og hvoraf meget var med til at forme vores hverdag eller dække dagligdagens behov.

Det var morbror Svend, der havde skabt denne samling, som selvfølgelig indgik i skolens undervisning.

Skolestuens skabe kunne ikke rumme hele samlingen, så i et skab under trappen, der i privatboligen førte op til loftetagen, blev der også opbevaret spænden-

de ting som f.eks. en flot trækasse, hvis indhold viste, hvordan en blyant blev til.

Jeg blev meget begejstret for morbror Svends samling og gik straks selv i gang med at samle min egen. Hos Schiøths fik jeg således majs, forskellige kornsorter og foderblandinger. Sten samlede jeg under lange ture langs stranden med min læremester, og det første sjældne blad fra et træ kunne hentes i skolens have, der voksede nemlig et valnøddetræ. Mod slutningen af besættelsen 1940-45 forærede morbror Svend mig nogle vragstumper fra et engelsk fly, der var forulykket på Samsø, bl.a. et par granathylstre fra maskinens kanoner og nogle aluminiumsdele. Hvor eller hvordan giveren havde fået fat i de genstande, husker jeg ikke mere – muligvis har han aldrig fortalt mig om det.

Et fødselsdagselskab

Meget tit kom der besøg hos morbror Svend og Tante Karen, og i min tre uger lange ferie, var jeg med som gæst i mange hjem. En af disse sammenkomster erindrer jeg meget tydeligt, uden jeg kan huske navne eller stedet.

Vi var indbudt til fødselsdagselskab på en stor gård. Ved ankomsten var det første, jeg blev præsenteret for, et meget stort morbærtræ, som stod midt på gårdspladsen. Morbror Svend – det var ham, der tog mig med hen til træet – fortalte, at det nok var det største af sin art på Samsø, og at det var sjældent og gav en mængde bær, som jeg i øvrigt havde smagt tilberedt som syltetøj hjemme på skolen.

Der kom mange gæster til gården, også en del jævnaldrende piger og drenge. Da

der var hilst på, gik de fleste af mændene sammen med værten ud i stalden, hvor besætningen skulle beses. Jeg vil tro, at de alle var landmænd, for der blev talt meget om flere af dyrene, navnlig en vældig tyr blev beundret, hvad der øjensynligt ikke behagede den store tunge bøf. Tyren gav sig til at slå med hovedet, så det klang i de jernrør, den var tøjret til. Jeg husker det så tydeligt, for fra at have stået i første række flyttede jeg mig lynhurtigt om bag en stor gårdmand, der støttede sig til en solid stok – her følte jeg mig tryk.

Efter rundvisningen i staldene skulle de nærmeste marker besøges, men her deltog vi børn nu ikke. Husets frue fangede os nemlig lige netop, som vi kom ud af staldbygningen. Vi børn måtte meget hellere løbe om i haven, hvor der var gynger, bolde og et croketspil. Og så legede vi der, indtil det blev tid for aftenens første traktament, chokolade med alle mulige slags bagværk. Der var nok at vælge imellem, navnlig krumkager og lagkagerne havde min – og mange andres – store interesse. Nu var det ikke sådan, at jeg – eller for den sags skyld nogle af de andre børn – væltede os i de gode sager. Hjemmefra havde jeg strenge påbud om højst at spise to-tre ting og aldrig mere end to stykker af samme slags. Denne formaning var i øvrigt gentaget for mig af tante Karen – dog på en blidere og mere indpakket måde, end det var sket hjemme.

Efter det overdådige fødselsdags-chokoladebord foreslog værtinden, at vi børn skulle følge efter gårdens unge, som ville vise os vej til jordbærrene. Kommet ud til de røde bær, skal jeg nok mene, at der var

nok at tage fat på. En helt ager med mængder af modne bær, som vi bare kunne spise løs af. Det gjorde vi så, indtil der blev kaldt, at vi nu var velkomne til en forfriskning.

Snart efter, men efter at have vasket hænder i et meget stort badeværelse, sad vi alle igen omkring det lange bord i spise-stuen. Jeg ved ikke, om alle var spændte på traktementet, men jeg var altså. Og så blev forfriskningen båret ind. Kæmpeskåle med de flotteste jordbær og glasskander med dejlig kold fed lysegul fløde. De voksne øje strålede, damerne slog hænderne sammen i beundring over mængden, farverne og den flotte opdækning. Skåle og kander gik rundt, men vi børn tog afforståelige grunde meget småt af retterne. Når jeg lagde fire ikke særlig store jordbær på min tallerken, var det alene, fordi jeg hjemmefra var nøje instrueret om, at man spiser af det, der bliver budt, uanset om det ikke lige er ens livret – eller af andre årsager. Denne aften faldt jordbær så absolut ind under ”andre årsager”.

Alt får en ende

Selvfølgefløj de tre ferieuger af sted med lynets fart. Den ene dag var mere spændende end den anden, og indtryk efter indtryk hobede sig op i en meget modtagelig drengelærner. Men så en dag blev det den sidste hele dag i Pillemark Skole for denne gang. Skolen lukkede. Alle havde ferie. Der blev så stille. Også denne sidste dag havde tante Karen planlagt, oven i købet til mindste detalje. Der skulle pakkes, og der skulle siges farvel og for mit

vedkommende tages afsked med de efterhånden ikke så få mennesker, jeg havde været i kontakt med i løbet af de sidste tre uger.

Tante Karen og jeg tog rundt til de forskellige. Jeg sagde farvel og tak for en varm modtagelse og god behandling, og tante Karen takkede også for mig og sagde for sit eget vedkommende på gensyn efter skoleferien.

Afskedsrundturen blev ganske indbringende. Alle steder skulle den flinke københavnerdreng, der var søstersøn til skolelæreren, have en lille skilling, så der var til en is eller et stykke chokolade på hjemturen – selv købmand Fabricius gav klingende mønt og ikke naturalier.

Da jeg rejste fra Samsø, var jeg meget rigere, end da jeg ankom. Ikke bare på jordisk mammon, men nok så meget og navnlig på oplevelser. Dertil kom et par venskaber, hvoraf et har holdt siden, og det må da siges at være et megaudbytte af tre ugers sommerferie for en niårig.

Nå, nu skulle jeg ikke rejse tilbage til København. Vi tre fra Samsø fulgtes ad til Læsø, hvor hele den store familie traditionen tro skulle samles.

Morbror Svend havde lovet, at vi to deroppe skulle fortsætte vore ture langs stranden efter sjældne sten og rav, og det løfte holdt han. Ikke kun det år, men mange følgende.

Den sommerferie, jeg nu har fortalt lidt om, blev den eneste skolesommerferie, jeg holdt på Samsø. At det kom til at forholde sig sådan, er ingens skyld. Tværtimod, det skortede ikke på invitationer. Men det hele udviklede sig i en anden retning.

Mine ferier fremover blev tilbragt på Læsø. Anderledes for min tre år yngre bror. Han tilbragte de allerfleste af sine skolesommerferier på Samsø. Ikke for-

trinsvis i Pillemark Skole, men hos familien Holm i samme Pillemark. Men det er/var en helt anden historie.

Juliane Marie Wedel Jarlsberg

- en bemærkelsesværdig kvinde fra Guldalderen

Af Jette Orduna

”Af Skikkelse var hun høj og anseelig, prægede af Aand og Villiestyrke; Hjærtets mægtige Varme straaledede ud af Øjnene og gjenemtrængte hele hendes Væsen. Hun var fri for alt Formvæsen og meget frisindet. Men hun besad en ualmindelig Anstand og Værdighed”.

Komtesse Juliane Marie Wedel Jarlsbergs usædvanlige livsforløb hører hjemme i en tid med store omvæltninger. Det var i perioden med de store landboreformer og med stærke mænd som Struensee, Moltke og Bernsdorff og i en tid, hvor pietismen herskede. Historieskrivningen har ikke levnet kvinder megen andel i de store omvæltninger, men komtesse Juliane Marie var en visionær kvinde, der fortjener opmærksomhed. Hun fravalgte et forudbestemt liv som frue og mor på et gods, da hun valgte at gøre gavn som stifter af en pigeskole i Aalborg. Prisen blev mange års ensomhed på gården Jarlsminde i Stavtrup ved Århus.

Komtesse „Julie“

Komtesse Juliane Marie blev født i Aalborg den 13. september 1775. Hun var datter af grev Frederik Anton Wedel Jarlsberg og Cathrine von Storm. Faderen var gesandt, og familien flyttede rundt mellem Italien, Nederlandene og England. Grev Frederik kom fra Norge og var

greve af det store gods Jarlsberg ved Tønsberg.

Juliane Marie Wedel Jarlsberg var den næstældste i en søskendeflok på ni. Hun og hendes ældre bror Christian blev i 1786 sendt på opdragelsesinstitut i Colmar i det nordøstlige Frankrig. Grev Christian døde af skarlagensfeber et halvt år efter ankomsten til Colmar, og komtesse Julie – med fransk udtale – var alene. At hun var glad for skolen, ses af, at hun i mange år bevarede kontakten til det protestantiske ægtepar, der ledede skolen. Som voksen bar hun altid to guldarmbånd, hvor der i låsen var silhuetter af præsteparret.

En af grundene til, at hun holdt så meget af skolen, var, at hendes forældre gennem årene havde haft mange indbyrdes stridigheder. I 1797 kom det til et endeligt brud mellem dem. Faderen blev i London med de to drenge, grev Herman og grev Ferdinand. Moderen rejste til Danmark med resten af børneflokken, heriblandt komtesse Julie, der seks år tidligere var blevet genforenet med sin familie. Familien flyttede til Esrom, hvor de boede indtil moderens død i 1802.

Kongehuset hørte til den faste omgangskreds og havde også været blandt mæglerne i forældrenes stridigheder. Komtesse Juliane Marie tilbragte sandsynligvis årene mellem moderens død og

flytningen til Aalborg hos hoffet. Den senere kong Christian VIII besøgte, ifølge sin dagbog, i september 1801 komtesse Juliane Marie på Helsingør Hospital. Netop den linie i dagbogen og komtessens videre livsforløb har givet anledning til vedholdende rygter om et fælles barn.

Pigeskolen oprettes

Komtesse Juliane Marie flyttede tilbage til sin fødeby i 1806. Hun var 31 år og ugift, hvilket ikke var helt almindeligt for en kvinde af hendes stand. Hendes næste træk var ganske uhørt for en komtesse, og

størstedelen af hendes familie slog da også hånden af hende og betragtede hende herefter som familiens sorte får. Hun brugte en del af arven fra sin mor på at købe en gård, Nørregade 20. Den store gård var netop blevet genopført efter en brand i 1804 og havde et grundmuret forhus til gaden og bagbygninger af egebindingsværk. Her åbnede hun den 1. marts 1808 et pigeinstitut for borgerdøtre. Forbilledet for skolen var det opdragelseshjem, hun boede på som lille. Skolen fik navnet "Dronning Mariæ Institut" efter dronning Marie Sophie Frederikke, Frederik

Nørregade 20 i Aalborg. Mindepladen over porten fortæller, at gården oprindelig er opført 1785 og efter en brand 1804 genopbygget det følgende år af købmand Lauritz Chr. Nørgaard. På nær en senere tilføjet etage på forhuset, der kom til efter en ny brand i 1878, ser gården ud, som da komtesse Juliane Marie drev sin skole her. Foto af forfatteren 2000.

VI's dronning, der var skolens protektrice.

Det første skoleår var der indskrevet seks elever, men elevtallet voksede støt til 42 i 1815. Ved den ekstraordinære folketælling i 1818 var tallet dog faldet til 21. De fleste elever var døtre af landets godsejere og præster, men blandt eleverne var også flere drenge, der ikke boede på skolen, men blot modtog undervisning i de boglige fag.

En kærlig dagligdag

Pigerne blev hovedsageligt undervist i husholdning, broderi og andet håndarbejde, i mindre grad i dansk, religion og regning. En beskrivelse af dagligdagen findes i et brev fra omkring 1820 fra Nicoline Stoltenberg til veninden Cathrine Kruse: "Jeg er ogsaa allerede nu i en evig Bevægelse fra Tegnebrættet til Broderammen. Fra Broderrammen render jeg i Haven (der har jeg meget travlt med at plante Jordbær og Solbær) saa igjen til Klaveret og saa i Køkkenet. Min Lecture er nu Geografi, Sneedorfs historiske Værker og lidt Tysk imellem, men jeg har saa lidt Tid, da jeg ogsaa skal have syet et og andet. Var blot Komtessens Stykke færdigt, saa havde jeg det ret paa det grønne. – Nej, nu har jeg beklippet denne Pen saa længe, at der er slet ikke mere igjen af den, for i Dag faaer jeg altsaa holde op. Jeg sidder desuden paa sligt koldt Værelse, at jeg, endskjønt jeg er indpakket som en ægyptisk Mumie, dog er ganske stiv af Kulde".

På trods af en kærlig omgangstone, var der krav om disciplin på skolen. Komtesse Juliane Marie skrev en lovbog, der inde-

holdt alle instituttets regler omkring straf og belønning, og også her var forbilledet skolen i Colmar. Blandt belønningerne var en orden, pigerne skulle bære på brystet. Det var et emaljekors med indskriften "Pour l'ordre et pour la Sincèreté" (for orden og for ærlighed), der hang i et blå bånd.

Eleverne beskriver skolen som et godt og kærligt hjem, hvor komtesse forlangte, at undervisningen blev taget alvorligt. Til gengæld var fritiden reserveret til leg. En gang om året var de ældste piger sammen med komtesse inviteret til bal i Kompagnihuset på Nytorv. Pigerne var klædt i hvide kjoler, der var pyntet med taks fra haven. To gange om året, efter den sidste eksamen og på komtesse fødselsdag, inviterede komtesse til bal på skolen, og komtesse Juliane Marie sørgede for, at en kendt silhouetkunstner klippede elevernes profil.

Den 17. maj 1812 skrev avisen Jyske Efterretninger om uddelingen af flidspræmier på skolen. Det skete efter den tre dage lange eksamen i skrift, sprogkundskaber, broderi og andet håndarbejde. Baronesse Annette Rosenkrantz og Kaja Kruse modtog "Hædersklassen", som gav dem ret til at bære komtesse orden. Cecilia Glud, Theodora Karmarch og Annette Folsach fik en bog. Catherine Kruse, "hvis Fremskridt fortiente at belønnes og hæderlig at paaskiønnes", fik en flidspræmie af anden klasse. Af tredje klasse blev Marie Lund og Nicoline Borup hædret. Samme år blev Kaja Kruse forfremmet til "Undergouvernante". Et par år senere blev hendes søster Cathrine Kruse i

(Aalborg den 6. Januar 1814)

De vil undskylde beste Herr Baron at jeg tilbender Dem indlagte Breve til min Broder Herman der Tiid efter anden ere ankomne siden de sidste jeg sendte ham til Deres Adresse. Da jeg formoder De som Ven er heldigere end jeg som Soster, og har modtaget Brev fra Herman fra hans nuverende Opholdssted, haaber jeg De ved hvor denne gode Ven er og vil have Det Venskab at sende ham den suarest; – ibland disse Breve er et fra Prindsen (den senere Christian VIII) i Norge, som maaske indeholder noget vigtig –

Min elskede Louise beder jeg Dem vet Hierteligt at Hilsen og sige hende at hun endelig maa skrive mig snart til – Længere vil jeg ey opholde Deres Kostbare Tiid, men anbefale mig i Deres Venskab og hos Louise til nogen Efterretninger om der haves noget vist.

Hilsen og Venskab til min sidste Blun.
 Julie Wedel Jarlsberg.

Foto af brev til stiftsamtmand baron von Güldencrone i Århus, skrevet i Aalborg den 6. januar 1814 under Norges kamp for selvstændighed. En kamp som Herman Wedel Jarlsberg deltog aktivt i. Han blev senere statholder i Norge.

”De vil undskylde beste Herr Baron at jeg tilbender Dem indlagte Breve til min Broder Herman der Tiid efter anden ere ankomne siden de sidste jeg sendte ham til Deres Adresse. Da jeg formoder De som Ven er heldigere end jeg som Soster, og har modtaget Brev fra Herman fra hans nuverende Opholdssted, haaber jeg De ved hvor denne gode Ven er og vil have Det Venskab at sende ham den suarest; – ibland disse Breve er et fra Prindsen (den senere Christian VIII) i Norge, som maaske indeholder noget vigtig –

Min elskede Louise beder jeg Dem vet Hierteligt at Hilsen og sige hende at hun endelig maa skrive mig snart til – Længere vil jeg ey opholde Deres Kostbare Tiid, men anbefale mig i Deres Venskab og hos Louise til nogen Efterretninger om der haves noget vist.

Hilsen og Venskab til min sidste Blun.

Julie Wedel Jarlsberg.

F.J.C. Güldencrones privatarkiv, Rigsarkivet (5498, pk.13).

en alder af 14 år udnævnt til ”Underlærerinde” på skolen.

Af pigernes breve fremgår det, at den daglige kost var tarvelig, men at der var rigeligt af den. Komtesse Juliane Marie gjorde dog, hvad hun kunne, blandt andet sørgede hun for at der i sæsonen altid var en stor forsyning æbler så børnene hver dag kunne få et æble. Komtessen sørgede også for, at de nyeste litterære værker blev indkøbt til skolen, og hun havde en aftale med broderen Herman om, at han altid skulle sende et eksemplar af Adam Oehlenschlägers seneste værk. Bøger af forfattere som von Halden, Ingemann og Rousseau hørte til blandt pigernes favoritlæsning.

Komtesse Juliane Marie fik et meget tæt forhold til flere af eleverne, som hun bevarede kontakten til resten af livet, blandt andet Christine Kruse, der var datter af amtsprovst Kruse i Randers. Børnene betragtede komtessen og hendes selskabsdame Sophie Praem som kærlige plejeførelde mere end som skrappe skolefrøkener. Mens komtessen drev skolen i Aalborg, blev hun plejemor for to børn: den forældreløse Marie Bang og efter hendes død i 1820 Edward Lassen.

Cathrine Kruse beskriver komtessen nærmere i sine erindringer: ”Det har steds forekommet mig, at hendes Fremtræden var kongelig, der var det, der efter min Mening betegner den sande Fromhed, nemlig ikke at tænke over, hvordan man fører sig, og just af den Grund gjør man det med Lethed og Frihed. Saaledes kan jeg, naar jeg tænker over de mange Aar, jeg har staaet i nærmeste Forhold til hen-

de, ikke mindes, at hun nogensinde har syndet mod, hvad der kaldes Takt, og dog hørte jeg hende aldrig tale om Takt eller give os Forelæsninger derover”.

Opbrud

Selvom dronning Marie støttede skolen med fripladser, var det ikke nok til at gøre skolen rentabel. Heller ikke det faktum, at skolen efterhånden blev så populær, at borgerne i Aalborg pressede på, for at deres børn kunne gå i skolen i dagtimerne, kunne redde økonomien. De penge, komtessen havde arvet efter sin mor og senere sin far, var for længst brugt, og de penge, hun årligt fik udbetalt fra sine besiddelser i Norge, rakte ikke. I 1821 lakkede det mod enden. To af børnene var døde af mæslinger. Flere andre på skolen inklusive komtesse Juliane Marie og Sophie Praem havde været syge. Den sidste tid var præget af sorg og opgiveness. I forsommeren lukkede Dronning Mariens Institut og gården i Nørregade blev solgt. Komtessens penge rakte ikke længere til filantropiske gøremål.

I oktober måned samme år flyttede komtesse Juliane Marie Wedel Jarlsberg, Sophie Praem og Edward Lassen til Århus. Da havde Danmark fået en skolereform, der sikrede undervisning og uddannelse af lærere.

En ny start

De næste to år boede de alle på Marselisborg hos familien von Güldenchrone, mens komtessen så sig om efter en passende bolig. Logiet var ikke gratis, hun måtte betale for at bo der, hvilket fremgår

Aftryk af Juliane Marie Wedel Jarlsbergs segl. Aftrykket findes på et brev til geheimeråd baron von Güldenchrone fra 1814. Seglets motiv er det Wedel Jarlsbergske slægtsvåben. F.J.C. Güldenchrones privatarkiv, Rigsarkivet (5498, pk. 13)

af et brev til baron Frederik von Güldenchrone fra 1823: ”Alt længe har medfølgende 100 rbd Seddel været lagt til Side til min Huusleyes Betaling, men jeg tilstaar og rigtig at have haabet, at jeg kunde have tøvet med dens Udbetaling, indtil nogle Penge jeg venter fra Norge var indløben.... Et lille Ord fra Deres Haand som Qvittering tør jeg vente...”.

I to år var hun på boligjagt rundt om på Århusegnen; hun forsøgte at forpakte Moesgaard, at købe en gård i Hasle Herred, at købe Ring Kloster ved Skanderborg og Saralyst i Højbjerg. Hun endte med i 1823 at købe en ”liden” gård i Stavtrup, landsbyens største gård. Gården var en snes år tidligere, som led i landboreformerne, flyttet ud på marken. Komtesse Juliane Marie gik i gang med en større

om- og tilbygning, og først i januar 1825 kunne hun, Sophie Praem og Edward Lassen flytte ind. Gården fik navnet Jarlsminde efter slægtsgården Jarlsberg i Norge, og her skulle hun tilbringe de sidste 36 år af sit liv.

”Hvad jeg husker tydeligst fra Jarlsminde er en smuk Sal; om jeg ikke tager meget fejl, var den ren i Firkant. Midten af den ene Væg var optaget af et legemsstort Maleri af en Prinsesse, iført Hermelinskaabe; det var dejligt malet. Saa vidt jeg mindes, var det Charlotte Amalia. Rundt om paa Væggene hængte foruden Kobberstik af stor Kunstværd talrige Tegninger og Broderier, en Mindekrans af de fordums Elevers Haandgjerning”, skriver Christine Daugaard i sine erindringer.

Det er en stor omvæltning for komtesen og hendes selskabsdame at bo på en gård på landet, når de var vant til livet på skolen og i byen. Sophie Praem skrev i sommeren 1825: ”Omtrent vores eneste Udflugt er til Moesgaard, de komme og jævnligt hertil.... At Comtessen fra morgen til aften er beskjæftiget med sin Bygning og med Haandværkere, kan du vist forestille Dig. Gud være lovet, det morer hende.”

Ensomhed og små kår

For at komme ensomheden til livs og forøge indtægterne tog komtesse Juliane Marie i 1827 en af dronning Caroline Amalies hofdamer i pleje. Stiftsdame Frederikke von Urne var ”sindssvag” og skulle efter planen bo tre måneder i Stavtrup.

Igennem et brev til Risa Adler kendes betingelserne for, at frøken von Urne kun-

ne bo på Jarlsminde, og også her skinner komtessens punktlighed i pengesager igennem: ”For Frøkenen og hendes Opvarterske for Kost, Logie 2de Værelser, Vask, Lysning m.v. 70 rbd sølv om Maaned. Da jeg ingen Kammerbord holder, vil den Person, der gives Frøken Friede, servere Maden fra vores eget Bord.... Jeg forpligter mig til hvis det ønskes at beholde Frøken Urne hos mig i de forlangte 3de Maaneder, dog kun under det Vilkaar at hendes Tilstand ey forværres....” Frederikke von Urne skulle selv medbringe en vogn med heste, sengetøj, lagener og håndklæder, og eventuelle udgifter til læge Willemoes og medicin skulle refunderes. ”Her bedste Risa hvad jeg troer at kunde nedsætte paa Papiir for at forekomme enhver Misforstaaelse, skulde nu efter dette den elskelige Prindsesse og din lidende Søster vedblive at ønske at sende Kiære Friede mig anbetroet, beder jeg mig snarest underrettet og fra min Side skal alt blive forberede til at være færdig til den sidste May”. Opholdet på Jarlsminde kom til at vare syv år, indtil Frederikke von Urne blev overført til sindssygehospital i Slesvig, hvor hun døde efter et par dage.

Komtesse Juliane Maries breve til Cathrine Kruse giver et indblik i de to frøkeners ensomhed og i de økonomiske problemer, end ikke de penge, hendes bror Herman sendte fra Norge, kunne løse. I Norge ejede komtesse 1/13 del af Røraas Kobberværk, det halve kongetiende fra Ringerike og Hallingdal samt et par gårde omkring Jarlsberg. Husholdningen på Jarlsminde bestod i 1834 af 10 tjenestefolk samt aftægtboligens tre beboere eller

i alt 18 personer. De få dyr, der var på gården, kunne ikke skaffe de store indtægter, men blot forsyne husholdningen med mælk og kød.

Krig, sygdom og død

Plejesønnen Edward Lassen faldt i slaget ved Fredericia 6. juli 1849. Sophie Praem blev langsomt blind, og komtesse Juliane Marie havde mistet sin gejst. Komtesse Juliane Marie døde den 17. december 1861 efter kort tids sygdom, 86 år gammel. Hendes trofaste selskabsdame Sophie Praem døde den 9. august 1863. De blev alle tre begravet side om side på Søndre Kirkegård i Århus. Kirkegården blev nedlagt i 1930'erne for at gøre plads til Århus Rådhus. I den forbindelse blev alle gravstederne sløjfet. De relativt enkle gravsten over Edward Lassen, Sophie Praem og Juliane Marie Wedel Jarlsberg er borte, men kendes fra en skitse fra 1947, som findes i Erhvervsarkivet.

Da komtesse Juliane Maries bo blev gjort op efter Sophie Praems død, efterlod hun mere end 32.000 rigsdaler til deling mellem sine søskendebørn. Jarlsminde blev solgt til Rasmus Andersen Filt fra Grundfør for 14.125 rigsdaler. Indboet blev solgt på auktion og dermed blev komtessens ejendele spredt viden om. Hendes smykker og enkelte portrætter blev dog sendt til lensgreven på Jarlsberg. I sit testamente betænkte hun en del mindrebedemlede. De Fattiges Kasse i Kolt sogn modtog 100 rigsdaler, en frøken Poulsen i Horsens modtog et legat på 400 rigsdaler, og også til hendes tjenestefolk var der generøse gratialer.

Jarlsminde ved Århus 1947. Kun hovedhuset eksisterer endnu, idet avlsbygningerne blev revet ned i 1969. Gården blev opført af ler, hentet tæt syd for gården. Pisébyggede huse består af en lerkappe med en halvtstensmur udenpå. Murene er 80 cm tykke. Indvendig har huset, der er på ca. 350 kvadratmeter, stort set bevaret sin oprindelige ruminddeling. Byggestilen tyder på, at arkitekten var hollandsk. Gården ejes i dag af Einar Rud Pedersen, hvis farfar købte den i 1944. Foto hos forfatteren

Et eftermæle

Der er næppe tvivl om, at den sjællandske adel og størstedelen af komtesse Juliane Maries familie slog hånden af hende. Om det udelukkende var på grund af hendes oprør mod de adelige forventninger, eller om der også ligger andet bag, får vi aldrig at vide. Historien om det uægte barn er vel kædet sammen af flere tilfældigheder: kongens besøg på hospitalet, at hun forblev ugift, at hun valgte at blive gravlagt i det samme gravsted som Edward Lassen, selvom han havde tættere familie, og så det vedholdende rygter om, at Christian VIII skulle være far til H.C. An-

dersen. Med til rygtedannelserne hører også, at det var komtesse Juliane Marie, prins Christian skrev til i 1814, da han ville i kontakt med hendes bror Herman, der var en af lederne i oprøret for Norges selvstændighed. I sig selv er det usædvanligt, at en kvinde på den tid var indblandet i et politisk spil, men hvor involveret hun reelt var, ved vi dog intet om.

Gården i Stavtrup bærer stadig navnet Jarlsminde. Den er sammen med gården i Aalborg de eneste synlige minder, der er tilbage om en kvinde, der viede sit liv til at forbedre vilkårene for andre kvinder gennem uddannelse, og som formåede at

slippe ud af adelens normer og forventninger og skabe sig et liv med et andet indhold end det, hun var født til. Men det havde en høj pris.

Jarlsminde er den eneste pisébyggede (en speciel form for lerklining, der oprindeligt stammer fra Holland) gård, der er tilbage i Jylland. Derfor, og fordi den er knyttet til komtesse Juliane Marie Wedel Jarlsbergs liv, blev den fredet i 1996.

LITTERATUR OG HENVISNINGER

Christine Daugaard: Biskop Daugaard. København 1892.
Kong Christian VIII's dagbøger og optegnelser, København 1943 – 83.

Danmarks Adels Aarbog XXV, København 1908.

Gert Poulsen og Per Bo Christensen: Aalborgs historie bd. 3, Aalborg 1990.

F.J.C. Güldenrones privatarkiv, Rigsarkivet.

Et maleri af J M W J findes på hovedgården Jarlsberg i Norge. Trods gentagne forsøg er det desværre ikke lykkedes at fremskaffe en affotografering af dette.

Viden, videnskab og bedreviden

- Om de tyske flygtninge i Danmark,
specielt om dem på Kraglund ved Hammel

Af Arne Gammelgaard

Påstand og påvisning

Pinsedag 1999 faldt på den 23. maj. Det var pænt vejr den dag. For mange danskere gik der imidlertid en sky for solen allerede om morgenen. Først gjaldt det Politikens læsere. Dernæst alle, der i dagens løb hørte radioavis eller så nyheder på fjernsynet.

Sidst i maj måned, når bogen står smukkest, og når vi lige endnu en gang har passeret den lykkelige befrielsesdag, har vi danske vel en følelse af, at her er det godt at være, og at det ikke så tosset at være dansker - trods alt.

Pinsedag 1999 havde Politikens' redaktion imidlertid udvalgt sig som den dag, hvor danskerne skulle have et ordentligt skud for boven; og i ro og mag forberedte og gennemførte man et frontalangreb. Stor overskrift på forsiden: "Danmark lod tyske flygtninge dø." Og dernæst med fede typer: "Tusindvis af tyske flygtninge omkom i Danmark både før og efter befrielsen i 1945. Det officielle Danmark lod dem - flest børn - dø af sygdomme, der nemt kunne kureres. Historikere, Røde Kors og læger er rystede."

Sensation! Ikke mindre end fire steder i avisen gik det løs: som hovedartikel på forsiden, i en artikel inde i bladet, i lederen og for det fjerde som det væsentligste

og som basis for det hele: i kronikken! Dennes forfatter var overlæge Kirsten Lylloff.

Det oplyses, at 13.492 tyskere - af dem 7000 børn - døde i Danmark i løbet af årene 1945-1949, og at de døde af "sygdomme, der nemt kunne være behandlet". "Hvordan kan små børn være fjender?" spørger Kirsten Lylloff anklagende og siger til sidst i kronikken sammenfattende: "I Danmark døde der i 1945 tusindvis af småbørn, uden at nogen, hverken befolkningen, embedsmændene eller lægerne hævdede et øjenbryn."

I Politikens leder hin pinsemorgen tales om "hævnfølelse, følelseskulde og dansk inhumanitet", og man konstaterer, at "faghistorikerne med rette betegner kronikørens indsats som et pionerarbejde". - Man har da også en udtalelse fra videnskabeligt hold klar: "De to historikere Claus Bryld og Anette Warring siger, at Kirsten Lylloffs opdagelser passer godt med den viden, man ellers har om, hvordan danskerne behandlede de tyske flygtninge. De blev behandlet dårligt, fordi de var tyskere. Så brutalt kan det siges. "De var fjenden, med stort F, også efter kapitulationen", siger dr. phil. og professor Claus Bryld."

- Det er videnskab, dette her. - Og det

Tod deutscher Flüchtlinge zu

Frankfurter Rundschau

25. Mai 1999

Dänische Ärzte sahen passiv dem Tod deutscher Flüchtlinge zu

Nach Kriegsende starben Tausende von Kindern in den Internierungslagern / Studie erschreckt Öffentlichkeit

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Dänische Behörden ließen Tausende Deutsche sterben

Studie deckt dunkles Geschickskapitel auf

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Ende eines Mythos

Ärzte verweigerten deutschen Flüchtlingkindern zum Ende des Zweiten Weltkriegs medizinische Hilfe

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Udsnit af artikler i tyske aviser og tidsskrifter fra året 1999.

Es ist kein Rahmenblatt in der jamaikanischen Geschichte. Nach dem zweiten Weltkrieg starben in 13 000 deutsche Flüchtlinge im Land - weil ihnen Hilfe verweigert wurde.

Von THOMAS BORCHERT

Kopenhagen (dpa) Eine neue Studie zwischen den Jahren 1945 und 1948 mehr als 7000 Kinder starben, denen man keine medizinische Hilfe verweigert wurde. Die Kopenhagener Zeitung "Politikens" ist eine ihrer jüngsten Ausgaben erschienen. Man schätzte das Blut die "maximalen Verdünnung" oder "maximale Verdünnung" in einem "maximalen Blut" zu sein. Man schätzte die "maximalen Verdünnung" in einem "maximalen Blut" zu sein. Man schätzte die "maximalen Verdünnung" in einem "maximalen Blut" zu sein.

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

DEUTSCHE Flüchtlinge im Lager Høje Taastrup, Dänemark, 1945. Foto: AP/Wide World

Kurt Löffel, ein deutscher Arzt, der in einem Flüchtlingslager arbeitete.

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

Frankfurter Rundschau, 25. Mai 1999

videnskabelige var på forhånd givet, fordi Kirsten Lylloff havde fået optaget en afhandling om emnet i det respekterede Historisk Tidsskrift.¹ Dette ville udkomme nogle uger efter pinse, oplyste avisen.

Velforberedt som Politikens angreb på læserens danske pinsehumør var, havde man også straks forelagt sagen for de ”ansvarlige”: Den Almindelige Danske Lægeforening og Dansk Røde Kors. Torben Pedersen fra Lægeforeningen siger, at ”det er rystende, hvad der er sket”, og Jørgen Paulsen fra Røde Kors får straks røde ører og dårlig samvittighed og siger, at ”det gør ondt på ham at læse, hvordan hans forgængere behandlede de tyske flygtninge, men han håber, at vi er blevet klogere i dag.”

I de ledsagende artikler og i kronikken denne 23.5.1999 figurerer formuleringer som: ”den menneskelige katastrofe, der udspillede sig for øjnene af danskerne”. ”Den danske offentlighed kendte til flygtningenes håbløse situation. Medierne beskrev de mange dødsfald uden antydning af medlidenhed.” ”Spærret inde bag pigetråd”. ”Ingen steder kan man læse, at danskerne og ikke mindst de danske læger i virkeligheden så passivt til, mens tyskere og især tyske spædbørn døde i tusindvis”. ”Emnet er aldrig før blevet analyseret”.

Det var så den pinse - ikke solen, men spanskrøret havde danset. Radio og fjernsyn rykkede naturligvis straks ud; og med lynhurtige interviews forsøgte man at belyse sagen eller i hvert fald at markere, at man var opmærksom på den, og man lod folk komme til orde - i al hast.

En hæderlig undtagelse fra det uan-

svarlige hastværk og den journalistiske overfladiskhed i de æterbårne medier udgjorde en udsendelse på radioens program 1; men det var først langt senere.

Debatten

I adskillige af landets aviser, store som små, dog ikke i Århus Stiftstidende, kom der artikler og læserbreve, så det var ikke alene i Politikens hus, at Fanden var løs.² Det var han også i Store Kongensgade. Her residerer dpa, Deutsche Presseagentur, det tyske presseagentur.

dpa følger med i, hvad der foregår i Danmark og fodrer tyske medier, når der er noget i det lille naboland, som tyskerne ikke bør være uvidende om. Det her var naturligvis gefundenes Fressen, og i løbet af maj og juni 1999 dukkede der artikler op i en lang række tyske dagblade og andre organer, og sagen blev også her omtalt i radio og fjernsyn.

Hvad var det alt sammen for noget? Jo, Kirsten Lylloff, som ellers havde sit arbejde som overlæge i en hospitalsblodbank, havde gået på Åbent Universitet i København. Hun havde arbejdet med emnet tyske flygtninge i Danmark 1945-1949; og her kom så resultatet: en stor afhandling i Historisk Tidsskrift 1999-1 med titlen: ”Kan lægeløftet gradbøjes?”

At få en afhandling optaget i det respekterede fagtidsskrift er naturligvis videnskabeligt meriterende. Det er ikke sikkert, at redaktionen er enig i hverken præmisser eller konklusion, men håndteringen af stoffet skal have en faglig kvalitet, som kan stå for en kritisk prøve. Historisk Tidsskrift kan formentlig ikke klan-

dres for, at denne afhandlings hovedpunkter imod normal praksis først kom frem i Politiken.

Kirsten Lylloff brugte i sin afhandling med den tendentiøse titel og i den efterfølgende debat gerne ordet ”faktuel”, og hun bad sine modstandere om at påvise ”faktuelle” fejl. -

Der er måske ikke faktuelle fejl i hendes fremlæggelse af kendsgerninger. Alligevel er hendes brug af dem forkert og hendes konklusioner derfor også forkerte. Reelt har hun ikke ret.⁸

Det kraftigste modspil i debatten i dagblade og faglige tidsskrifter kom fra overlæge, dr. med. og forfatter Thorkild Frederiksen, som havde læserbreve i flere dagblade, i Dagens Medicin og i Ugeskrift for Læger. Kronen på hans værk blev, at han året efter selv fik optaget en artikel i Historisk Tidsskrift.⁹

Den gamle frihedskæmper, overlæge Jørgen Røjel, var naturligt nok også hurtigt på barikaden. Han har gerne selv det store skyts parat, men i denne sammenhæng ramte han enten ved siden af eller skød langt over målet. En sproglig blomst som betegnelse for Kirsten Lylloffs arbejde blev dog siddende i hukommelsen: ”Flydende nonsens.”

Kirsten Lylloff fik konsekvent forelagt alle indlæg og mulighed for at besvare dem på stedet, og det gjorde hun flittigt og omfattende. Hendes tone over for de opponerende var undertiden nedgørende indtil det krænkende.

Da det blev hævdet, at hun ikke burde udtale sig så sikkert om emnet, fordi hun er for ung til selv at erindre noget om den

Hanna Schienmann, 25 årig danserinde fra Danzig, nedkom den 23.2.1945 og blev umiddelbart efter med lille Petra bragt til Danmark. Mor og datter ses her i parken ved Kraglund i oktober 1945. De kom begge velbeholdne til Tyskland i 1947. Foto i Lokalbistorisk Arkiv, Hammel.

tid, var det på den anden side indlysende rigtigt af hende at replicere, om de ældre tror, at de har ”patent på sandheden”.

Naturligt nok blev debatten ført over i lægeverdens egne publikationer: Dagens Medicin og Ugeskrift for Læger.¹⁰ Her holdt Kirsten Lylloff en mere afdæmpet, lægefaglig tone, men opponenter i dette forum fik også hvasse, bedrevidende svar. F.eks.: »Det viser, hvor svært det er at få bestemte personkredse til at ændre deres syn på de myter, de selv har skabt omkring besættelsen og tiden derefter.«

Debatten synes at være ophørt fra midten af året 2000.¹¹ Danskerne har ikke væ-

Dorothea blev født den 7. november 1944 og kom med sin mor, Erna Bolte, til Kraglund i marts 1945. Over lejre i Hjørring og Aalborg kom mor og barn i 1948 til Leipzig, hvor dette billede blev taget. Dorothea blev udlært som typograf og korrekturlæser. Hun stiftede familie og bor stadig i Leipzig. - Erna Bolte døde i 1999. Foto hos forfatteren.

ret opskræmt, som der stod i tyske aviser. Danskerne har ikke ændret opfattelse af dette stykke historie, hvis de overhovedet kender til det og har haft en mening. Der var ikke konsensus før og heller ikke efter denne sag. I bedste fald har den hos nogle skærpet interessen for dette stykke dansk-tyske historie. I værste fald har den skadet eller i hvert forplumret adskillige tyskeres opfattelse af Danmark og skabt en myte om noget, der kunne ligne en kynisk og gemen dansk krigsforbrydelse.

Forkert konklusion

Kirsten Lyloff havde ret i sine "faktuelle" konstateringer, men hendes konklusion er alligevel forkert, fordi den bygger på nogle forkerte forudsætninger:

1. at situationen i Danmark var »normal«
2. at beslutninger på øverste organisatoriske niveau blev efterlevet i praksis
3. at en læge kan kurere syge blot ved sin tilstedeværelse.

Kraglund - et statistisk repræsentativt "laboratorium"

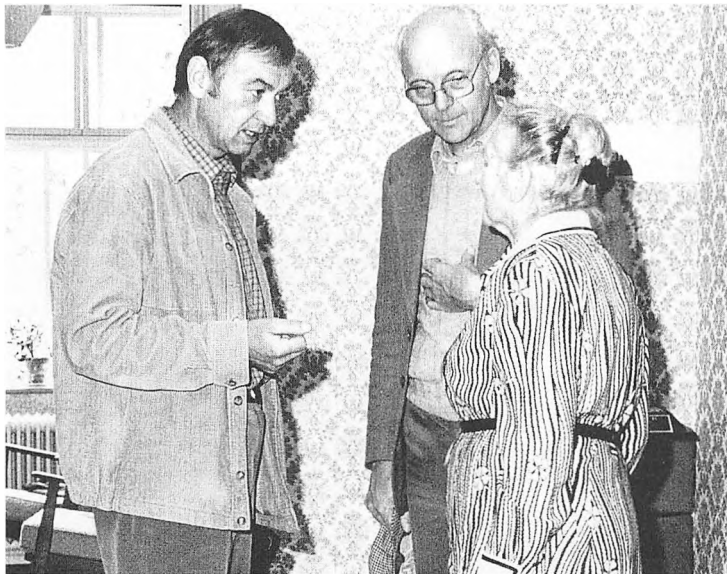
Hvordan var forholdene da, der hvor mennesker levede, og hvor døden gjorde sin grumme høst? Et rimeligt godt svar kan man få ved at sætte luppen over en overskuelig enhed og derved skaffe sig et laboratorium, hvor man kan analysere hele massen ned til det enkelte individ eller familien. Her er vi ved den såkaldte lokalhistorie, den hvori, ifølge Capek, verdenshistorien spejler sig.

Emnet her turde være et godt eksempel på en sådan spejling.

Mange af de 1101 lejre, der fandtes fra foråret 1945 og det meste af året ud, kunne tjene som laboratorium. Det kunne være en skole i København, lejren på Marselis Boulevard i Århus eller Oksbøl-lejren. Da jeg især har haft skriftligt materiale og sprællevende vidner, danske og tyske, fra lejren på Kraglund til rådighed i et kvart århundrede, bruger jeg naturligvis denne lejr, selv om mange andre kan have samme repræsentative værdi.

De ca. 160 mennesker på Kraglund udgør på trods af deres beskedne antal et sta-

Dora Srelow fra Pommern var i Kraglund med to børn. Sønnen Siegfried var da ni år. I 1983 var mor og søn sammen med artiklens forfatter (i midten) på besøg i Kraglund. Foto hos forfatteren.

tistisk brugbart udsnit af hele den gruppe på ca. en kvart million civile, tyske borgere, som af Tysklands egne myndigheder blev bragt til landet - imod Danmarks ønske - i løbet af de sidste hundrede dage af anden verdenskrig.

De fleste var fra Østprøjsen, en del fra Danzig-Vestprøjsen og nogle fra Pommern. Ganske enkelte var hjemmehørende i andre dele af Tyskland, men havde af forskellige grunde opholdt sig i et af de østlige områder, da de blev skyllet med af flugtbølgen i vinteren 1945. Ca. halvdelen var børn, knap halvdelen var kvinder, resten gamle eller invalide mænd. Af religiøs observans var nogle katolske, men de fleste evangelisk-lutherske.

For at imødekomme det statistiske krav om repræsentativ værdi skal hovedparten komme fra landområder og resten fra større og mindre byer. Nogle skal have været på flugt i uger og måneder under uafbrudt livsfare, inden de kom til Danmark, andre skal have haft en lettere og mere kortvarig flugt. Så godt som alle skal - i den store tragiske sammenhæng - have mistet mandlige slægtninge ved fronten, og mange skal have oplevet dødsfald i den nærmeste familiegruppe under flugten.

Alle disse kriterier er faktisk opfyldt, når man ser på Kraglund-gruppen. Dog var antallet af helt små børn relativt stort.

I årene 1978-1982 fandt jeg frem til næsten alle de mennesker, som var på Kraglund det første års tid af deres tilværelse i danske lejre. Jeg var rundt i Tyskland for at finde og tale med flest muligt af dem. I Hammel kunne jeg tale med den daværende danske lejrchef og med andre, der havde haft med tyskerne at gøre.

I kraft af en bevilling fra forskningsrådet havde jeg desuden adgang til klausulerede arkiver i Rigsarkiv og Landsarkiv.

Gennem samarbejde med de daværende flygtninge og deres organisationer for hjemstavnsfordrevne, ved løbende kontakt med deres religiøse og politiske talerør gennem nu godt tyve år og takket være nyt, personligt bekendtskab med hundreder af internerede fra andre lejre, lige så små som Kraglund og de helt store, har

Daabsattest		Ministertalleg Fol.	Nr.
for Fried Christian Werner			
Familienavn:			
Fornavn:			
Fødested, Sæd, Herred og Amt:	Undersøgehuset Hammel By og Løge, Ejernes Herred, Skarvsborg Amt		
Fødselsår og -dag:	1945 - 22. September		
Nikol, hvor barnet er døbt eller fremkaldt eller tilmedskaldt:	Døbt på Undersøgehuset i Hammel		
(Døbsaar og -dag) (Barnets eller hjemmedøbt - Aar og Dag for Fremkaldningen i Kirken)	1945 - 1. Oktober		
Førelærens Stilling og Måle Navne:	Fru Inger Wichelme Erik Fried og Hustru & Elisabeth Klehn		
☐ Overensstemmelsen med Minstertalleg bekræftes.			
Hammel Parby den 1. 10 1945 M. Brærup, Løngesund			
			
<small>Den danske Kirkestat</small>			

Christian Fried's døbsattest. Fyrré år efter sin fødsel var Christian Fried på besøg i Hammel sammen med sin mor. Han var da officer i Forbundsværnet.

jeg kunnet konstatere, at Kraglund-gruppens statistiske værdi er solid.

Her skal den især anvendes for bedre at kunne tage stilling til Kirsten Lylloffs opfattelse af årsagen til de mange dødsfald blandt helt små børn. Børn som efter hendes påstand døde, fordi danske læger og sygehuse nægtede at hjælpe dem.

Liv og død i flygtningelejren

Kraglund som indkvarteringssted: et stort og rummeligt hus i to etager med kælder, loft og udhus. Oprindeligt brugt som bolig og kontor for overførsteren ved Frijsenborgs skovvæsen. Da det af tyskerne blev taget i brug som flygtningelejr, var det imidlertid Arbejderhøjskolen i Esbjerg, som måtte forlade huset, der havde været dens tilholdssted, siden den tre et halvt år forinden var blevet husvild hjemme i Esbjerg, fordi dens bygninger der blev overtaget af Værnemagten.

Som det nu engang gik for sig i Det Tredie Rige, blev Kraglund som flygt-

ningelejr ledet af en person, som efter førerprincippet blev udpeget af den militære kommandant i Hammel.

Lejrleder blev Johannes Loehnert, en midaldrende sæbegrosserer fra Königsberg. Hans kone, hans søster og den flygtning, som stod for køkkentjenesten, Mathilde Potschien, udgjorde sammen med ham lejrens ledelse.

En af kvinderne var jordemoder af profession, og en anden var Røde Kors-søster.

En dame fra Hammel, fru Nissen, blev engageret til at varetage selve madlavningen.

Som overalt i Danmark i disse måneder og uger indtil det tyske sammenbrud den 5. maj spiste flygtningene på Kraglund godt og nogenlunde varieret. Værnemagten tog sig af deres velfærd. De kunne efter tilladelse fra Loehnert gå, hvorhen de ville i nærheden. De fik udbetalt lomme penge, og de kunne tage kontakt med danskere og foretage indkøb hos private eller i butikker. Flere byttede værdigenstande væk for penge eller varer, som de kunne få hos landmænd og andre i Haurum, Skjød og Hammel.

Deres kontakt med omverdenen var ellers værnemagtssoldaterne fra afdelingen i Hammel. Det var også den dertil knyttede læge og sanitetstjeneste, man måtte henvende sig til - gennem Loehnert - når man havde problemer med helbredet. Og det havde man selvfølgelig.

Sidst på vinteren og i begyndelsen af foråret er mennesker som bekendt mere udsat for at blive ramt af almindelige sygdomme end på andre tider af året, og nog-

le bukker under. De svageste: de alleryngste og de gamle, først. Flygtningene var alle svækkede, da de kom til Danmark efter at have været igennem et af anden verdenskrigs mest rædselsfulde mareridt. Som noget meget væsentligt og ofte skæbnesvangert: mange af mødrene var ikke i stand til at amme deres nyfødte.

Uden eget ønske var en kvart million tyske kvinder, børn, invalide og gamle mænd sammen med ca. 80.000 sårede soldater havnet i et land, hvis indbyggere af gode grunde hellere så deres hæl end deres tå.

Afbørn i alderen indtil to år var der ialt

godt en snes stykker. 12 af dem var født efter 1. november 1944. Deraf syv efter ankomsten til Danmark, tre før og fire efter 5. maj. Det sidste den 22. september. Fem af disse fødsler fandt sted på sygehus i Århus, Hammel og Silkeborg.

En ældre mand blev syg og døde kort efter ankomsten.

Mange af småbørnene fik maveinfektioner, mæslinger, røde hunde, kighoste, skarlagensfeber, influenza.

Penicillin var endnu ikke tilgængelig for flygtningene, så lidt som dette dengang nye middel var det for den danske befolkning. Når børnene fik feber og mo-

Kraglund, Frijsenborgs gamle skovriderbolig, som var indkvarteringssted for de tyske flygtninge i henved et år fra vinteren 1945 til først på året 1946. Foto i Lokalthistorisk Arkiv, Hammel.

deren blev urolig, kom Herr Loehnert el-ler en af hans befuldmægtigede damer ind i billedet. I en kritisk situation kunne et sygt barns liv eller død afhænge af deres vilje og evne til at gøre det fornødne og mulige. På det tyske lazaret i Hammel var der flere sygeplejersker, og til dem satte nogle deres lid, men undertiden uberettiget, for de ville hellere være hos soldaterne, som en af mødrene sagde til mig, da hun berettede om tiden i Danmark.

Mange af de unge kvinder havde et eller to børn; men syv af mødrene havde hver tre, fem havde fire, to havde fem; Therese Witt, som var 36 år gammel, havde 6 børn ved ankomsten og fødte endnu et på Silkeborg sygehus den 14. maj. Rekorden havde dog den 38 årige Minna Kowalski med syv børn. Hendes 8. og foreløbige sidste blev født under flugten, men døde på skibet på vej over Østersøen.

Irene Massow fra Pommern, 22 år gammel i 1945, havde et barn på et halvt års tid. Det fik mæslinger og blev meget dårligt. Læge Jens Munk Ravn i Hammel fik gennem Loehnert anmodning om at komme. Ravn satte sig straks på sin motorcykel og kørte de fire kilometer ud til lejren. Han konstaterede, at det stod alvorligt til med den lille patient og fik med besvær rekvireret et køretøj, der bragte mor og barn til amtssygehuset i Århus. Her døde Irenes barn påskedag 1945.

Irenes søster, Elisabeth Fried, 30 år i 1945, havde en dreng på tre år og en pige på to, og hun var gravid. Pigen fik lungebetændelse og kom ligeledes på sygehus i Århus, men døde den 20. april.

Kraglund efter 5. maj 1945

Umiddelbart efter 5. maj blev et antal flygtninge, som havde været indkvarteret på Teknisk skole i Hammel, flyttet ud til Kraglund. Tallet kom nu op på næsten 160. Et tal, som hen over sommer og efterår ændredes lidt på grund af fødsler og dødsfald. Pladsen på Kraglund blev nu meget trang. Lejren forblev stadig under Herr Loehner's ledelse, men fik en dansk tilsynsførende chef, den 25 årige Robert Leth, stationsleder hos Statens civile Luftværn i Hammel, hvor han blev boende.

Han har berettet om, hvorledes han et par gange fik en "næse", fordi han var for mild og også om, hvordan de tyske flygtninge undertiden benyttede sig af hans medmenneskelige indstilling til dem. Han var optaget af deres velfærd, og det var de særdeles godt klar over. De af dem, som stadig er i live, har ham i taknemlig erindring. Han lod dem gå til tandlæge i Hammel og tage på besøg på sygehuset der og i Silkeborg, og han rekvirerede læge, når det var muligt. Alligevel indtraf der dødsfald blandt de helt små.

Men der blev også født børn:

Den ulykkelige Elisabeth Fried, som mistede sin toårige datter den 20. april, fødte en søn på Hammel sygehus den 22. september 1945. Han blev døbt samme sted og fik navnet Christian. "Efter Deres konge", som fru Fried sagde til pastor Mads Trærup.

Den ganske unge, ugifte, førstegangsfødende Christel Johann fra Østprøjsen ville gerne føde sit barn på Silkeborg sygehus, fordi hendes vordende svigermor, en tysk sygeplejerske, var havnet der. Ro-

De døde flygtninge blev begravet på danske kirkegårde eller på særlige gravpladser ved de større lejre. I løbet af 1960'erne blev deres jordiske rester samlet på 34 steder, som angivet på dette kort. Foto i Lokalhistorisk Arkiv, Hammel.

bert Leth muliggjorde dette. Rüdiger kom til verden den 4. juni 1945. Moderen fik ham velbeholden med til Tyskland. Som ung blev han uddannet i faderens virksomhed i Lüneburg. Charlotte Meysahn fra Danzig tiltrådte rejsen til det uvisse i marts 1945 med den få måneder gamle Hartmut og to lidt større børn. De kom alle velbeholdne til den franske zone i september 1947. Men der var andre mødre, som ikke fik deres helt små børn med til Tyskland: Seppel Behrendt, født på Hammel sygehus den 29. april, døde den 9. juli. Karin Prohl blev født på Kraglund den 1. april og døde samme sted den 10. august. Therese Witt fødte sit 7. barn på Silkeborg sygehus den 14. maj 1945. Det døde på Hammel sygehus den 14. januar 1946.

I alt døde der ni personer, deraf syv små børn, inden Kraglund-lejren blev nedlagt. Det ene af børnene sandsynligvis på grund af bevidst misrøgt fra moderens side. Hun ønskede ikke at bringe barnet, som var "uægte", med hjem til sin mand.

Den ældste på Kraglund var Anna van Setten, født 1860! Hun kom fra Kraglund til en lejr i Hjørring, hvor hun døde inden repatrieringen. Det samme gjorde August Borbe, født 1870. Fra Kraglund kom han

til Brønderslev og derfra til Aalborg. Her døde han på Aalborg sygehus 16. september 1947. Men hvem tør sige, at de ikke ville være døde alligevel, selv om de var blevet hjemme i Østprøjsen? Og det ville nogle af de helt små børn også under alle omstændigheder, fordi spædbørnsdødeligheden dengang under normale forhold var ca. 4%. I socialt udsatte grupper endog dobbelt så høj. August Borbes enke, som jeg talte med i Würtemberg i 1980, da hun var 92 år gammel og boede hos sit barnebarn, Brunhilde, havde kun lovord om Kraglund, om Danmark og om de danske læger og sygehuse - det i Århus, som havde reddet Brunhilde, et sygehus i

København, som havde reddet et andet barnebarn, Rosemarie, og Aalborg sygehus, hvor hendes mand tilbragte sit livs sidste dage.

Minna Kowalski, fodermesterkonen fra Vestprøjsen, kom til Kraglund med syv børn i alderen to til elleve år. De overlevede alle, og hun kunne i 1948 med stolthed bringe dem med til Bayern, hvor hun og de blev genforenet med deres far.

Konstatering

Trods de nogenlunde gode forhold på Kraglund stemmer de døde småbørns tal temmelig godt overens med landsgennemsnittets, men netop dette taler vel for, at de svageste: de ældste og de alleryngste, simpelthen bukkede under - af årsager, som også ville have gjort en ende på deres liv under fredsforhold, men især på grund af de påvirkninger, de blev udsat for i slutningen af krigen og som følge af de særdeles vanskelige forhold i lige efter.

Der er ikke megen mening i at tale om svigt fra danske lægers side i den sammenhæng.

Hvis de nævnte tilfælde af hjælp fra danske læger og sygehuse kun havde relevans i forbindelse med Kraglund-lejren, var deres repræsentative værdi naturligvis betydningsløs; men der findes talrige tilsvarende og fuldt så gode eksempler fra mange andre lejre.

Det er selvfølgelig trist, at der i krigens kølvand døde små tyske børn i Kraglund-lejren og i Danmark i det hele taget; men det er forkert af Kirsten Lyloff at hævde, at spædbørnsdødeligheden praktisk talt var 100%. Det var den ikke. Ikke i Krag-

lund og ikke på landsplan. -

Efterhånden som repatrieringen kunne gennemføres, blev flygtningene samlet på ganske få lejre nemlig i Oksbøl, Grove-Gedhus, Rye og Aalborg.

En opgørelse pr. 1.9.1948 viste, at der på det tidspunkt i alt var ca. 45.000 tyske flygtninge i de danske lejre. Af dem var 276 børn under 1 år; alle følgelig født i Danmark.

I aldersgruppen 1-4 år var der 1767 børn. Af dem var de etårige naturligvis også avlet og født i de danske lejre og i samme antal omtrent. Tilbage bliver ca. 1500 fordelt på tre årgange, nemlig dem, som var yngst ved ankomsten til Danmark, og som ifølge Lyloff ikke skulle eksistere, fordi de døde i løbet af året 1945.

Ved ankomsten til Danmark var der i en hel årgang børn ca. 5000.

Af børn under et år var der i 1945 ved ankomsten til Danmark nok kun ca. 3500, som også anslået af Kirsten Lyloff. I sommeren 1948, da en sjettedel af hele gruppen på oprindeligt ca. 250.000 endnu var tilbage i Danmark, kunne tallet på dem, der var fra 0 til 2 år ved ankomsten altså i bedste fald have været henved 800. Der var imidlertid kun ca. fem hundrede. Det viser ganske rigtigt, at tragisk mange helt små børn døde, men det berettiger ingenlunde Kirsten Lyloff til at tale om næsten 100%.

I andre lande i Europa jog man i 1945 tyskere ud eller slog dem ihjel, også kvinder og børn, gamle mennesker og sårede soldater. Danmark gav dem - omend tøvende: beskyttelse, tag over hovedet, nødtørftig forplejning, familiesammen-

føring, undervisning, frie, kulturelle og politiske aktiviteter - og lægehjælp!

I Kraglund døde 9 ud af godt 160 mennesker = ca. 1/17.

I hele Danmark døde 14.000 af godt en kvart million = ca. 1/17.

Af de 14 millioner tyskere fra østområderne, som flygtede eller blev deporteret, omkom to millioner = 1/7.

Hvordan man end vender og drejer det:

Evakueringen til Danmark blev som helhed en succes. At tallet på de døde småbørn er tragisk stort - og rigtigt angivet af Kirsten Lyloff - ændrer ikke ved, at det er forkert at bruge det, som hun gjorde.

LITTERATUR

Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. - 1950.

Brustar-Naval, Fritz: Unternehmen Rettung, 1970.

Flygtninge i Danmark 1945-1949, Udgiver af Flygtninge-administrationen, 1950.

Gammelgaard, Arne: Mennesker i malstrøm, 1981.

- : Ungeladene Gäste - Leer, 1985, 2. udgave 1994.

- : Undervisningsvejledning i Danmarks besættelse og befrielse - 40 År efter, 1985.

- : Treibholz, 1993.

- : Drivtømmer, 1993.

Gollancz, Victor: In Darkest Germany, 1947.

Haller, Virginia: Neumond Über Kopenhagen, 1961.

Hammerich, Paul: Fred og nye farer, 1976.

Havrehed, Henrik: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949, 1987.

Herschend, Peder: Fra min Silkeborg-rid, 1980.

Höldorf, Gerd: Soweit ich mich erinnere - -, 1999.

Hossbach, Friedrich: Die Schlacht um Ostpreussen, 1951.

Hvidtfeldt, Johan: Fra kapitulationsdagene 1945, 1985.

Hæstrup, Jørgen: Til landets bedste. Bind II, 1971.

Jaspers, Karl: Die Schuldfrage, 1946.

Kjærboel, Johs.: Modvind og medbør, 1959.

Kræmer, Edvin: Avner for vinden, 1947.

Langberg, Knud: Flüchtlingsleben in Dänemark, 1951.

Lenz, Siegfried: Heimatmuseum, 1978.

Lunding, H.M.: Stemplet fortroligt, 1970.

Lundstrøm, Ragnvald: Verdenskrigen 1939-1945. Bind 4, 1948.

Det er heller ikke korrekt, når hun og Politiken nok så flot hævder, at det er et pionerarbejde hun har udført, og at emnet ikke tidligere er blevet analyseret. Det danske hovedværk om emnet er fortsat Henrik Havreheds doktordisputats, og også Havrehed slår fast, at det så sandelig ikke var noget kurophold, tyskerne var på i Danmark i 1945-1949; men derfra og til Kirsten Lyloffs formuleringer er der et for stort spring til, at de kan accepteres som videnskabelige, selv om den øjeblikkelige trend måske lægger op til det.

Normann, Käthe von: Ein Tagebuch aus Pommern 1945-1946, 1962.

Petterson, Waltraut: Men jeg vil leve, 1980.

Raloff, Karl: Et bevæget liv, 1969.

Surminski, Arno: Jokehnen oder Wie lange fährt man von Ostpreußen nach Deutschland, 1978.

Terpitz, Werner: Wege aus dem Osten, 1997.

de Zayas, Alfred M.: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen, 1977.

NOTER OG HENVISNINGER

Artiklen er en opfølgning af samme forfatters artikel i Århus Stifts Årbøger 1999, s. 40-66: "Det forbliver en ulykke for det danske folk ..." i sammenhæng med diskussionen i 1999-2000 om danske lægers "skyld" i dødsfaldene blandt tyske flygtningebørn.

1. Politiken 23. maj 1999 - Kronik, leder og redaktionelle artikler
2. Lyloff, Kirsten: Kan lægeløftet gradbøjes?, i Historisk Tidsskrift 1999-1
3. Weekendavisen 3.-9. 9. 1999 havde et helsides interview med Kirsten Lyloff med overskriften "Da lægeløftet blev glemt". Her siger hun blandt andet om danskerne under og efter besættelsen: "Man havde - i samarbejde med besættelsesmagten - klaret de fem år i fineste form og var nu parat til at slippe svinhunden løs. Den var også i topform." - I samme avis taler Per B. Hansen noget senere i et læserbrev om Kirsten Lyloffs "ustyrige skinhellighed".

4. Fredriksen, Thorkild: Kirsten Lylloff om dødsårsager vedrørende tyske flygtningebørn, i Ugeskrift for Læger 19-2000 med kommentar af Kirsten Lylloff (a), og "Om lægeløfter - -" i Historisk Tidsskrift 2000-1 med kommentar af Kirsten Lylloff (b) Thorkild Fredriksen døde i juli 2000
5. Haase, Henrik: Skal historien gradbøjes? Læserbrev i Ugeskrift for Læger 16-2000. Kommentar af Kirsten Lylloff
6. Lylloff, Kirsten: Dødsårsager for tyske flygtningebørn, i Ugeskrift for Læger 9-2000
7. Røjel, Jørgen: Overlægens gradbøjninger - Kronik i Morgenavisen Jyllandsposten 12.4. 2000.
8. Gammelgaard, Arne: a. Danmark klarede opgaven - Kronik i Politiken 21.6. 1999
b. Omsorgssvigt - Læserbrev i Ugeskrift for Læger 19-2000. Kommentar af Kirsten Lylloff
c. Vanrøgt - Læserbrev i Ugeskrift for Læger 27-2000. Uden kommentar fra Kirsten Lylloff.

Min barndomsby Århus

- minder og erindringer fra Mejlgade, Havnen og deromkring

Af Grover Nielsen

En tid genoplevet

De dukker op minderne, frem fra erindringsens støvede skuffedarium, men bliver levende for mig, som var det i går, når det fejende vindpust slår gardinet til side, og jeg ser den gamle gade fra dengang. Om det så var vinterdage med sneen hvirvlende, der fylder krogene og nicherne og portene og døre. Eller det er forår og vinduerne står åbne eller på klem for at lade lyset og den friske luft fra den høje blå himmel og den lunende sol bringe nyt liv ind i stuerne bag de nys blankpolerede vinduer med potteplanterne, som venter på sol og varme for at komme i blomst. Eller er det midtsommer og rullegardinerne er nede, jalousierne er bredt ud for at skærme mod solens stråler for ikke at ødelægge eller blege de plysses møbler og de svære portieres inde i stuerne. Eller! Nu hoppede jeg da over forårsrengøringens tid og dengang traditionerne bød, at alle vinduerne skulle åbnes, og alt i stuerne skulle endevendes og gardinerne udskiftes, og nede på gaden kunne man høre tæppebankeren udøve sit hverv på de stakkels polstermøbler. Det var i de tider og i de dage, hvor husherren blev forment adgang, og han hushvild og hjemløs blev forvist til at indtage sine måltider i sin klub, og hos Polyhymnia tog de imod ham med åbne arme og gav ham trøst ved en extra fin behandling.

Dog måtte han nok komme tilbage til hjemmet ved sengetid, for soveværelset var det første, der skulle være færdig, med pinlig orden i skabe og skuffer, så husherrens sindsstemning og sindsro ej blev udfordret eller sat på prøve, hvilket for alt i verden skulle undgås for husfredens skyld. Alt dette havde klubbens hovmester dog forudset for længst, så husherren sov træt ind øjeblikkelig, og hans ægteviede undrede sig over det salige smil over hans ellers så strenge træk.

Min barndomsgade ligger nu der, og vi skal for en stund trylle liv frem på gaden og i de gamle huse, befolke dem og sætte liv deri, fornemme færdselens larm og støj og gadens daglige virke; være vidne til livet dengang.

En morgen på Mejlgade

Det var hestevognenes, trækvognens og droskernes tid med kusken på bukken med tømme og piskan i hånd, og med hestehovenes og træskoenes klappen mod stenbroen. Når vi en tidlig morgen kom på gaden, var fejning af fortov og kørebane i fuld gang ud for hver ejendom, for det skulle være gjort og til en side, før byens borgere endnu rigtig var vågnet op og kommen på gaden. Det var en gammel ordensbestemmelse, og den skulle overholdes. Tidligt hver morgen, søgn og hellig, så skulle

André Hauerbach (1866-1944) kom efter nogle års virke som sagfører til Århus 1893 som leder af byens politistyrke, en post, han havde til 1919. Han gjorde meget for at modernisere politivæsenet og var desuden en farverig personlighed, der også tog livlig del i byens selskabsliv. Efter sin afgang drev han til omkring 1940 sagførervirksomhed i byen. Foto i Lokalthistorisk Samling.

al skarn og mæg være fejlet sammen og fjernet. Dette til streng overholdelse af de borgere som ejede den pågældende ejendom. Renovations- og skraldevogne skulle have endt deres gerning ved solens opgang.

Undladelse kunne i værste fald indebære idømmelse af en bøde til politikassen. For politiassistentens skarpe øjne kunne intet skjules, når han om morgenen gik sig en tur fra politiets hovedkvarter deroppe i ly af domkirken, én hånd på ryggen med værdige skridt spadserende midt ude på gaden, idet han kastede sit blik til højre og venstre, ligesom inspicerende, tagende imod morgenhilsner fra høj og lav

inde på fortovet, besvarende dem med hånden op til kaskettens skygge og et værdigt nik. Bagerens svend står udenfor butikken og trækker frisk luft; han stryger sin hvide hat og bukker, da han hilser på assistenten, som gengælder med et smil og et nik. – Men nu ser assistenten på den anden side af gaden fabriksejeren stå der i porten med hænderne på ryggen (det gør han nu hver morgen, for han trækker frisk luft, før han går op til sit morgenmåltid, jeg ved det ganske bestemt, for jeg bor nemlig lige overfor). Da politiassistenten bliver ham var, skråner han over til porten og de hilser på hinanden med håndtryk og veksler nogle ord, så går han videre ud på gaden på sin sædvanlige, morgenlige tur, opmærksomt kastende blikket til højre og venstre, om alt er som det skal være, hilsende på alle som passerer ham.

Fabriksejeren står endnu der i porten. Han er altid tidlig på færde, gående rundt i sin virksomhed, derinde i den dybe gård med de høje bag- og sidebygninger, hilsende ”god morgen” til driftslederen og sin forvalter, givende ordrer; går igennem de mange rum og får sagt ”god morgen” til folkene, han møder på sin tur igennem fabrikken. For det var nemlig oliemøller Bang selv, der stod der i porten, ejeren af den store virksomhed. Fabrikken lavede linolie, en såre vigtig vare. Det havde min papa for længst fortalt mig, hvad det var for noget, og hvad det blev brugt til, og hvordan det blev lavet. ”Kan du se den hestevogn, der kommer der kørende, den skal nemlig ind igennem porten til Oliemøllen”. ”Der ligger nemlig en vældig stor damper nede i havnen, den har lasten fuld

afhørfrø i sække, og det kommer helt nede fra Sydamerika, hvor det vokser på de store marker i et land, der hedder Argentina”. ”Inde i det lille frø er der en fed olie, som bliver presset udovre på fabrikken, og så kalder man det linolie, hvis man så opvarmer det, bliver det til fernis, og det er det, din mama bruger til at fernisere gulvet inde i stuen og trapperne med, og maleren bruger det til at blande i malingen”.

Sådan var der så mange ting jeg som lille dreng lærte af min papa. Nysgerrig og spørgelysten var jeg dengang, og min papa var altid rede til at forklare tingene grundigt, men somme tider var det vel nok lidt for indviklet for mig at fatte, så sagde jeg blot ja for ikke at trætte min papa. Men mange af disse forklaringer sad fast i mig lille hoved, og som tiden gik, fik jeg ordene og meningerne sat sammen, og et forståeligt svar til mig selv ud af det.

Vi lader nu fabriksejeren stå der i porten, for en stund; men vi er ikke færdig med ham. For resten venter han blot på, at klokken skal blive otte; for så er morgenbordet parat oppe i den store herskabelige stue på første sal, for hele stueetagen benyttes til fabrikkens kontorer med indgang i porten. En statelig opgang med egepaneler fortsætter til næste etage med herskabelige stuer til gade og gård. – Bopæl for den højt estimerede Århusborger, fabriksejer Bang på Mejlgade.

Ordensmagten

Men vi har jo ikke taget afsked med politiassistenten, herr Hauerbach. Ja, det var hans navn, vi glemte jo helt at præsentere denne kendte og afholdte embedsmand,

højt respekteret; formel, kølig og bestemt over for delikventen og trafikanters forseelser og unoder. Politiet er til for at opretholde ro og orden og påse, at lovene bliver overholdt. Beskytte lovlydige borgere i deres hjem, og udenfor, i deres færden, i by og på landet. Disse ord er han ofte hørt udtale, og han handlede derefter. – Dette skal siges til hans ros.

Nej, så er politiassistentens afløser på morgenturen – inspektionen, noget andet. I hele min barndom, så længe jeg kan huske tilbage, var det overpolitimanden (ja, lad mig kalde ham det) Kyed, der ret ofte, for det meste, promenerede på Mejlgade. Han hørte til Mejlgades faste, ambulante inventar, kunne man med rette sige. Ikke på fortovet, for der var såmænd ikke plads til ham; men ude midt på kørebanen, der hørte han hjemme. Rødmosset og vejrbid, bred og myndig, skred han henover asfalten med faste militære skridt, som var han på inspektion foran et kompagni soldater, seende til højre og venstre, om nu alt var i orden og rengjort i krogene. Han var altid tilfreds, og et jovialt smil lyste op i hans vejrbidte ansigt. – Han var kendt af alle, gammel og ung, og afholdt, havde kun venner. De hilste alle, de der gik forbi, og politimanden Kyed havde travlt med at gengælde med fingeren op til hjælmen og svingende sin brede hånd ud i en bue til genhilsen. Han var jo deres stærke beskytter og opretholder af lov og orden.

Han var god at have i nærheden, hvis drukne søfolk og værtshusets løse frekventer havde set for dybt i punch- eller brændevinsglassene, eller hvis det var langt over lukketid, og værten kunne ikke få

Imponerende så han ud, patruljebetjent – som den rette titel var – N.H. Kyed (1852-1926), der fra sin ansættelse 1879 især gjorde tjeneste i Mejlgade-kvarteret og snart erhvervede sig betegnelsen "Mejlgades sognefoged". Her har han dog forladt Mejlgade og patruljerer til best på Randers Landevej en sommerdag i 1907. Foto i Erhvervsarkivet.

dem ud af lokalet. De drukne stemmers protester fra de hel- og halvfulde, knuste glas, slåen i bordene over det hensynsløse at blive sat på gaden en sen aften, kunne værten ikke magte alene mere. Og politiet var for det meste i nærheden ved lukketid. En sober gæst blev sendt afsted, og alle protester, både de højroastede eller begyndende voldelige spektakler forstummede, da det ligesom lå i luften, at politiet var på vej, så vidste nogle af de faste, hvad der var i vente, de fik pludselig så underligt travlt med at komme ud af døren. Synet af Kyeds brede skikkelse, der fyldte hele døren, den blanke gule hjelm og de

lynende messingknapper udvirkede en uhyggelig stilhed, så selv en hårdfør værts-husholder ville få ondt. Så lyder Kyeds rungende stemme: "Skal vi så se at komme ud, det er langt over lukketid". Han går længere ind i lokalet med front imod døren, tommelfingrene i bæltet, myndig som lovens håndhæver. Der var en skramlen af stole og fodtøj, der slæbtes over gulvene. Der var trængsel ved døren, men der gik ikke 5 minutter, så var lokalerne tomme, og ikke en stemme hørtes, undtagen værtshusholderens tak til Kyed: "Du reddede min beværtning fra at blive ødelagt. Tak for din hjælp Kyed".

Synet af politimanden Kyed var nok til at få vildt protesterende urostiftere bragt til tavshed, og de udfordrende spektakelmagere til at lade næverne synke og se sig om efter den korteste vej til den nærmeste sidegade og forsvinde om hjørnet. Kyed var kendt og frygtet af enhver urostifter, og når det kom til rigtige, voldelige bataljer, så kunne han nærme sig dem med afmålte skridt, ikke spille ord, men tage hver af dem i kraven med sine bare, brede næver, skille dem fra hinanden, og så ryste dem lidt og så klaske dem sammen igen, så sprællende fjerne dem fra hinanden og derpå kyle dem hen ad jorden. ”Er der mere I vil have ordnet? ellers forsvind”. – Og de to luskede af, men hver i sin retning. Mangen en værtshusholder var Kyed taknemmelig for rydning af deres buler, for nogles vedkommende mere end én gang, og han klarede det ganske alene, til enhver tid, rolig og kæmpestærk som han var.

Mennesket Kyed var kendt, agtet og æret af alle, både rig og fattig. – Jævn og ligefrem, blottet for alt, hvad der har med snobberi at gøre. Afholdt af høj og lav og kendt viden om. Han forblev hele sit liv i politiets tjeneste. Senerehen i mit liv – som voksen –, husker jeg hans bortgang, og jeg har aldrig, før eller senere, overværet en så storladet begravelse, hvor det for hele byens befolkning var en sørgedag. Hans blomstersmykkede bære i Århus domkirke og præstens tale over ham der. Sørgetogets procession derfra gennem hele Mejlgade til Kirkegården. – Politiets og bystyrets øverste fra by og amt i spidsten med blottede hoveder. – Efter båren den sørgende

familie og efterladte og pårørende, og dernæst et udsnit af hele byens voksne befolkning. Byens spidser og honoratiores, militære og civile embedsmænd. Alle de i Århus boende med fremmede landes konsulære repræsentanter, alle i gallauniform, de trekantede hatte med fjerbusken, det strålende gehæng, de glimrende ordener. Og så fulgte en fuldtallig skare af byens borgere af alle samfundslag. Sørgetoget fyldte næsten hele Mejlgades længde. De fulgte ham til hans sidste hvilested, viste ham deres hengivenhed og sidste ære. – En begravelse i Århus, som jeg aldrig har oplevet eller været vidne til i min tid. Hvilken ære for efterladte; og for politiet og bystyret at have haft en så afholdt dygtighed og personlighed i deres tjeneste.

I Bangs oliemølle

Længe før alt dette, hidtil berettet, skete, havde jeg haft kig på ejendommen overfor, særlig porten, hvorigennem, der altid var nogen, der gik eller kom, og hvorigennem tunglastede hestevogne kørte ind, belæsset med sække Det varede nogle dage, men så hørte det op, og der gik nogen tid, lang tid. Så en dag kørte der tomme hestevogne ind gennem porten. Der gik en hel time, så kom vognene ud igen, læsset med tønder i mange størrelser, store og små, helt ned til en otting. Der var også dunke på og store flasker. Vi boede selv skråt overfor den store port i det fine hus, og fra vore vinduer på 1. sal havde vi det for øje, og jeg kunne følge med i, hvad der foregik derovre i kontoret i stueetagen. Ved skråpulte står der mænd og skriver i tykke bøger, ligeså ved det lange

Nordligst i Mejlgade lå endnu i 1890'erne "Mejlgades port" ubebygget hen med plankeværk og (t. u.) et af byens offentlige pissoirer. I slutningen af årtiet opførtes her et af byens største huse for privatbeboelse "Mejlborg". Allerede efter et år blev det dog i sommeren 1899 totalskaded ved en voldsom brand og måtte genopbygges. Foto i Lokalhistorisk Samling.

bord sidder der mænd omkring og skriver i papirer. I det næste hold vinduer kunne jeg se, at der står små og store flasker på lange borde og i skabe på væggen, og tynde glasrør stikker op fra brede flasker på det lange bord. – Det var alt, jeg kunne se i det halvmørke rum, men jeg forstår ikke rigtig, hvad de lavede i den stue, men det spørger jeg så om. – Det allersidste rum med de fine gardiner lignede en dagligstue, med en stor lysekrone i loftet med mange lys i over et langt bord med mange mørke stole på begge sider og en høj stol med arm-læn foran den fjerneste ende af det store bord. – Min mama siger, det er nok fabriksherrens privatkontor, for et sådant kontor ligger altid sidst og inderst; det kan du jo godt forstå, ikke? Alt dette foregik, før jeg havde talt med min papa om, hvad

de egentlig lavede derovre. Jeg måtte ned og kigge ind gennem den brede port. Men da jeg kom ned i vores gård og ud på gaden og over på den anden side til fabrikkens port; så står manden der selv. "Du skal altid sige Herr Bang" har min mama sagt til mig. Jeg kom pludseligt i tanke om det nu. Jeg blev helt overrasket over, at han står der nu. – Jeg kunne ikke sige noget; stod der bare. Jeg drejede hovedet og kiggede ind i den store gård, men så siger manden med den sorte stive hat: "Er der noget du kigger efter, hvad er det du søger?" "Ikke noget", svarer jeg. "Hvad laver I derinde i gården", spurgte jeg så, " "Det skal du få at vide, men først må du fortælle, hvad du hedder, og hvor du bor, og hvem er din far"? – "Jeg bor derovre i huset" og pegede på en række vinduer øverst oppe

”og jeg hedder Grover, og min far er bødkeren derovre og hedder Nielsen”. ”Du hedder Grover, det var et mærkeligt navn, det har jeg aldrig hørt før”. ”Nå, men det er også amerikansk, og min far og mor har boet i Amerika”.

”Og du vil gerne vide hvad vi bestiller her i gården? Kom med mig, så skal jeg fortælle”. Skønt min papa forleden havde forklaret mig om frøet i sækkene og om olien, de pressede ud deraf, så fik jeg alligevel noget at vide og se, hvordan det gik til derinde, for vi forsvandt i porten, og han tog mig ved hånden og viste mig rundt og fortalte, hvordan det gik til, og det varede lang tid med at se det alt sammen, så jeg var helt forstumlet da vi kom tilbage i porten, og så gav jeg ham hånden, og det var godt jeg huskede det og sige tak. For det har min mama altid sagt til mig, husk at sige tak, når nogen gør dig en tjeneste eller giver dig noget. Men min mama og min papa, da jeg kom hjem igen senere, kunne ikke forstå, hvordan jeg kunne finde på at stå der i oliemøllens port og gå med ham rundt på fabrikken, ”for det forstår du jo slet ikke noget af alligevel”. – ”Jo, jeg gør, og nu ved jeg hvordan de laver det alt sammen. - Hvordan de laver kager til køerne, som de forfærdelig godt kan lide at tygge på; kan I da ikke forstå, at når de har presset alle de små frø for olie, og der slet ikke er mere olie at klemme ud, så laver de en kage af alle de skaller og presser dem rigtig godt sammen i en form, så stabler de dem oven på hinanden, højt op til loftet i pakhuset, så kan de ligge der i nogen tid og tørre. Så nu ved I, hvordan de laver kager til køerne. – Du har jo selv, ovre på dit

værksted, et stykke hørfrøekage, som du engang imellem høvler på din lange høvl for at lave mel deraf, hvad bruger du så det til?” ”Det skal jeg sige dig,” siger papa, ”jeg kommer lidt vand på det mel, jeg har lavet, ælter det, så det bliver en slags tyk klistert, så er det det bedste middel til at tætnes en utæthed i en tønde, særlig hvor bunden skæres ind i stavene eller imellem disse, - det skal nok blive tæt,” siger min papa. Men både mama og papa ryster på hovedet og siger: ”Hvad skal han dog blive til, den dreng, han er jo ikke ret gammel endnu”.

Men fra den dag skulle jeg altid over til Oliemøllens port og sige god dag til ham, når han står der om morgenen og trækker frisk luft efter morgenrundturen på fabrikken, mens han venter på, at morgenbordet står færdig. Men det kan jeg også se oppe fra mit vindue, hvordan stuepigen med en hvid kappe over håret har travlt med at dække det lange spisestuebord. Men så kommer der to hvidklædte damer, de ligner dem på sygehuset. Under armene holder de en mørkkædt ældre dame og hjælper hende til sæde ved bordet. Min mama siger, at damen er husets frue, hun er syg og lam i benene og kan ikke gå, derfor har de en sygeplejerske, måske to, til at passe fruen hele tiden. Derfor sidder hun ellers ved vinduet med gadespejlet hele dagen, så hun kan følge med i, hvad der sker nede på gaden. – ”Og det er så sørgeligt”, siger min mama, ”at hun har det sådan med den sygdom, men hun kan godt nok le”, siger min mama, ”og det er så vigtig, at hun har et godt humør”. Og alt det med sygdom ved mama så meget om, for hun

har tjent ved doktoren i Viborg, og hun skulle hjælpe doktoren hver dag med de syge patienter, der kom til ham.

Om spritfabrikker og spiritusfremstilling

Det næste store hus, næst til Oliemøller Bangs, var Lottrup's Spritfabrik, en af de gamle, solide Århus-familiers domæne. Det var en statelig to-etagers ejendom med den høje og brede portindkørsel til den dybe gård, hvor spritfabrikationen havde til huse i den gamle solide fabriks lokaler, de høje pakhuse med kornmagasinerne. Privatbeboelsen var så i forhusets herskabelige værelser, medens fabrikskontoret var i stueetagen med indgang i porten. Om der så i gammel tid har været kohold i forbindelse med spritfabrikken, er nok mest sandsynligt. Før Kystvejens anlæggelse gik grundarealerne på Mejlgade helt ned til strandkanten, dog har der nok været en passage, sti eller vej langs med grundene, måske med udgang eller udkørsel derfra, hvorigenem koholdet dengang kunne kom ud og ind. Der var god græsning dengang oppe ved landevejen til Randers, men der var flere brænderier med kohold omkring Mejlgade, så der har nok været god efterspørgsel efter græsningsarealer deroppe omkring Brendstrupvej til de mange køer og heste, der var i Århus dengang. Jeg tror, at produktionen hos Lottrup af sprit var ophørt i min barndom, men man havde et lager, et kvantum af destilat og rå-sprit, som basis for deres velkendte navne og berømte akvavitmærker.

Omkring århundredskiftet fandt der en sammenlægning sted af flere spritfabrik-

Oliemøller Chr. Bang, fotograferet som ældre. Som det ses, havde han en karakteristisk skægpryd, og det gav engang --tilsigtet eller utilsigtet -- anledning til en barok forveksling, idet et billede af ham i avisen var blevet ombyttet, så teksten under billedet lød: "Bardehvaler kan blive umådelig gamle". Foto i Lokalhistorisk Samling.

ker i Århus, hvoraf et par indstillede driften helt efter en sammenslutning i De Danske Spritfabrikker. Denne lå længere henne på Mejlgade, endnu i fuld drift i min barndom. På dette tidspunkt var vi flyttet til nr. 72, lige overfor spritfabrikken, en gammel bindingsværksejendom, min far havde købt for at kunne fortsætte sin bødkerforretning inde i gården i sidebygningen, som var af nyere dato. Ejendommen havde oprindeligt været en meget gammel købmandsgård med butik i stuen, pakhus på etagen og lofterne, den lave portindkørsel, de dybe kældre. Forhuset

næsten uforandret fra fordums dage.

Spritsfabrikken lå som sagt lige overfor og var en stor virksomhed, der dækkede et stort areal og vistnok ret moderne indrettet efter tiden dengang, og da jeg var bødkerens dreng, var det meget interessant for mig at smutte rundt i det store og for mig omfattende kompleks med de mange lokaler og afdelinger, der hver havde sin mission til fuldkommengørelse af denne ene produktion, spritten. Og jeg tror, det var meget dygtige ledere, der stod i spidsen både handelsmæssigt og teknisk, og der var fart og system over det hele. De havde alle travlt. Driftsbestyreren, han hed Sand og han havde guldbryll på, altså rigtig guld, altså ikke noget med at blande kobber i. ”Guld er det eneste, der kan holde til dunsterne herinde”, sagde han engang til min far. Og dunsterne kunne være stærke, for mig i hvert fald. Det var ikke mange sygdomskim, der kunne overleve herinde. Fakta er, at det må have været et sundt sted at arbejde, for der var sjældent nogen syge, men man hører jo så megen sladder, som man ikke altid skal tro, vel? – Da slet ikke på en spritsfabrik.

Driftsbestyreren havde sit eget lille luk af til kontor inde i midten i en af etagerne. Han kiggede lidt på mig, første gang han så mig gå rundt på egen hånd. Det var heller ikke helt ufarligt for fremmede, der ikke var kendt med lokaliteterne, med skakter uden rækværk og de mange maskiner med aksler og farlige remtræk. Det var et omfattende kompleks af bygninger med et dampdrevet kraftværk til drivkraft for de mange maskiner, et vel nok 8 etagers pakhuis med lofter til det store kvan-

tum af byg og majs og andre kornsorter, som var hovedingredienserne til fremstilling af sprit i mange forskellige enheder og styrker, til teknisk brug eller drikkespiritus. Så der var brug for en meget dygtig driftsingeniør med en alsidig viden på mange felter både som kemiker og maskintekniker og med speciale i gæringsvidenskaben, der netop i tiden omkring århundredskiftet, havde gjort store fremskridt i bryggeriernes laboratorier ved opfindelser, som blev kendt og taget i brug verden over.

Det var lige noget for en videbegærlig en som mig at overvære processerne i de mange forskellige afdelinger, begyndende med tilkørsel af råstofferne, det nytærskede korn ude fra de store gårde i omegnen, formidlet af de store kornkøbmænd. En kø af hestevogne langt op ad gaden venter på, at det bliver deres tur til hejseværket, som løfter sækkene op til kornlofterne, hvor de hældes ud, eller der ligger en stor damper nede i havnen, fra Amerika eller, kan være, fra Sortehavet. For der var engang, det kunne betale sig at give grisene det gode danske byg og i stedet købe den nok så billige majs, som godt kunne erstatte byggen til fremstilling af sprit. Fra lofter i pakhuset kunne kornet ledes gennem rør til mølleriet for at blive kværnet, før det kommer i gærkarrene, hvor det ved fugtighed og varme bringes i gæring, hvorved der udvikles alkohol, ved mange og langvarige processer, destillering, rensning og filtrering. Der var hede i de lokaler, og en stram syrlig lugt over det hele, og jeg kunne godt blive lidt svimmel og tung i hovedet. Når vi så er nået igennem alle dis-

Interiør fra oliemøller Chr. Bangs hjem i Mejlgade 50. De store stuer med tunge møbler og portierer var i tidens stil overlæst med billeder, lysestager og nips, mens palmer og andre stueplanter var anbragt på høje blomsterstativer. Foto i Lokalhistorisk Samling.

se forskellige processer, har vi de færdige varer, sprit, brændevin og fuselolie. At nogle af disse produkter bliver tilsat smagsstoffer af forskellig slags, er gjort for at højne smagen eller for at ødelægge smagen (denaturering). I smagsstoffet er det som oftest de danske krydderurters og bærfrugters liflige smag og aroma, der går igen og har dannet basis for anerkendte drikke hele verden over, som f.eks. kirsebærvinen og likøren og den røde Ålborgakvavit. Så er det færdige produkt nået til tapperiet. Alt sammen kommer på fade, tønder og små fustager, lige fra 600 potter ned til et anker på 20 potter, men endnu ikke så me-

get på flasker. Købmanden fik en tøndefuld, stor eller lille, og tappede så selv af i flasker eller dunke. Senere blev den originale aftapning almindelig. Og så var alle varene læsede og klar til at køre ud gennem porten.

En digression om hr. Rybsahm

Kontorerne var i den lave bygning ud mod Mejlgade med indgang derfra, men også til gården var der en stribe vinduer, således at alt, hvad der foregik på den store gårdsplads, kunne overses derindefra. Den øverste over hele det område var hr. Ryb-

sahm eller sådan noget lignende. Om han var kontorchef, direktør eller bogholder, har jeg aldrig kunne få opklaret, men jeg tror, at han i var stand til at kunne udføre alle hvervene. Han var høj, bred og myndig og rød i hovedet, ja, en kogt krebs ville blegne ved sammenligning, med en mave, der hang langt ud over det tilladelige, således at hans fødder absolut var udenfor hans synskreds. Hvordan han så bar sig ad med at snøre sine sko, antydede jeg i et vagt spørgsmål til min far; men det skulle jeg aldrig have gjort. ”Jeg havde ellers tænkt, du havde lidt omløb deroppe. Kan du da ikke forstå, han bruger jo fjedersko, så har han jo ikke behov for snøreband.” Jeg ser herr Rybsahm hver morgen komme svingende, gående på fortovet, på vej til kontoret fra sin bopæl oppe på Skovvejen uden overtøj, sommer og vinter. De sagde også, at det var morgen- og aftenspadsreturen i al slags vejr, der gjorde, at han var så rødmosset og vejrbit og aldrig sygemeldt, men det var et godt bevis på, at det var et sundt sted at være ansat på spritfabrikken. Det var et betagende syn at se herr Rybsahm komme svajende der på fortovet (en modgående ville altid vige for ham, bred som han var, ned i rendestenen), altid iført hvid skjorte og nedfalds flip med et sort bånd bundet i sløjfe. Vesten havde forlængst opgivet at lade sig knappe og ligeså med jakken, hans to tommelfingre var anbragt i vestens ”ærmegab”, og jakken flagede ud under gangen. Inde i kontoret er han i fuld gang, går rundt til kontoristerne, der står ved deres pulte eller ordner bilag ved det lange bord.

Fra vinduerne i kontoret var der udsigt

over den store gård og porten ud til gaden med kommende og gående. Det var ikke altid tilstrækkeligt med ”Adgang forbudt for uvedkommende”- skilte i port og flere steder ved indgangene i gården. Så kommer folk alligevel troppende op, sommetider i kø. ”Om de da ikke kunne købe en flaske akvavit”, var de ord man ofte hørte af fremmede, der viste sig inde i gården. Rybsahm havde, årvågen som han altid var, set ”deputationen” derude, farer ud af døren og hen til klyngen og får den sædvanlige remse serveret; men så følger eksplosionen! med hænderne i siden og tordenrøst. ”Ka` de ikke læse, hva` der står på skiltene – tror de, det er en høkerbutik? Gå hen til købmanden her ved siden af og køb jeres snaps”. Men ve den, der havde en mindre god samvittighed og flaske i baglommen og prøvede på at se ligegyldig ud, når han gik ud af porten. Han kunne ikke stå for Rybsahms tordenrøst og ransagende stirren. Han fik ingen flaske med ud og skulle nok holde sig borte en anden gang.

Han var streng overfor de ansatte, hvis de overtrådte bestemmelserne om fjernelse af spiritus fra fabrikkens område. Første gang går de med en advarsel og en bøde, men næste gang afsked, ubønhørlig. De ansatte får deres ration hver uge. Derudover kan de købe til eget forbrug til fabrikspris. Men Rybsahm var også forstående og varetog fabrikkens interesser, som få kunne have gjort bedre. Herr Rybsahm levede ugift og var, tror jeg at vide, ensom i sin tilværelse. Hans virke i selskabet ligesom optog ham helt, og det var hans et og alt. Det var, som om alt udenfor var lige-

gyldigt. Var der ikke i ham et gran af trodsig bitterhed over sit udseende, hans omfangsrige korpus, som gjorde, at han skyede selskab og al omgang med andre. Men mange ting og episoder, som jeg har tænkt over senere, kunne tyde på, at han inderst inde også var noget helt andet, en hjertensgod mand, hvis skæbne på et eller andet tidspunkt var blevet ramt og aldrig har kunnet heles. Som dreng har jeg hørt min far sig til min mama: ”Den Rybsahm han er vel nok en værre bøs en, men det er en vane, og inderst inde er han god nok”. ”Han er nødt til at være streng og hård, ellers kunne han ikke styre de karle i den nu store bedrift”.

Videre fra tapperiet

Men hvor har vi været henne? Var vi da ikke i tapperiet og så alle de fyldte fade og tønder, store eller bitte små og fyldte flasker, nogle store nogen med 2 potter i, og der er sedler på, hvor de skal hen, de mange hestevogne står jo derude i gården og venter på at få læsset. Se nu kommer der en mand inde fra kontoret med en helt håndfuld af papirer, det er nok dem, de venter på. Se, nu er de begyndt at læsse, se der triller de en kæmpetønde op ad en slidske, der er 5 mænd til at skubbe, så nu endelig kom den op, den var også den største. Der var stor travlhed, for den dag var det juleforsyningen, der skulle af sted til banen og skibene til de fleste havne i Danmark, ja også Norge og Sverige, og endda til Færøerne og Island. Tænk sig, nu hvis skibet gik under i Atlanten, så fik de ingen julesnaps på Island, der ville blive revolution,. Men der var også varer til købmænd og

brugsforeninger over det hele land, og det gælder også materialister, vinhandlere, farvehandlere og likørfabrikker landet over, og tænk blot, hvad parfumehandleren kunne aftage til parfumer og vellugtende vande. I købmandens butik lå der tønder og ankere af akvavit og brændevin med en hane i taphullet klar til at tappe af på flaske, måske med en skibssøl til at slukke efter med, måske til oplivning af mangelen en træt og udkørt slider. Den var på bordet i det billigste værtshus, og i køleren på den dyreste restaurant, og i næsten alle hjem på frokostbordet, vel nok en flere hundrede år gammel tradition, den var på bordet ved dåben og ved gravøllet.

Som lille og stor dreng fulgte jeg hele processen, ved noget om det, altså om spritten. Der gik intet til spilde, selv affaldsstofferne som mask og bærmehentede landmændene her fra omegnen i store, lange tønder til fodring af dyrene hjemme i staldene. Hver morgen kom de kørende ind til byen med hest og vogn, på hvilken den lange tønde er anbragt med kusken siddende overskrævs på tøndens, særlig om vinteren var det et behagelig sæde, for bærmen i tøndens var kogende hed og lunede gevaldigt på den lange tur hjemad. Det tog nogle minutter at få tøndens fyldt op, og så gik turen hjemad til den lune stald, hvor kørerne med begærlighed slubrede den varme bærmehentede sig. Når der var gået lidt, måtte de lægge sig ned, de var bleven trætte, spritten deri gik dem til hovedet eller var det i benene.

Det var en af dagene før juleaften derhjemme i stuen. Ovre i bødkerens værksted ringer telefonen. Det var spritfabrik-

Fra gårdene på Mejlgedes vandside var der en fin udsigt over Bugten, og grundene mellem bebyggelsen og havet blev som regel udnyttet til store haveanlæg, hvor der ofte blev opført lysthuse eller en veranda, som det på fotoet her fra 1895 ses var tilfældet hos oliemøller Bang. Foto i Lokalthistorisk Samling.

kens tapperi, om mester ville komme over med det samme med værktøj og materiale til tætning af en lækage i bugen på et 600 liter spritfad. – Således lød ordren, og mester hastede over gaden et øjeblik efter og blev modtaget af forvalteren i tapperiet. Så siger forvalteren: ”Vi måtte tage dette 600 liter fad, det eneste vi havde hjemme, men det holdt altså ikke tæt. Vi har forsegleet spunsen og markeret lækagen, som er en knækket stav.” ”Det skal vi nok klare”, siger min papa og går i lag med arbejdet. Men pludselig kommer Rybsahm farendeovre fra kontoret, ind i hallen, og hen til de to, forvalteren og min far, der

havde travlt. ”Hvad er der sket?”, tordnede Rybsahm til forvalteren, denne svarer roligt: ”et spritfad er utæt, og det skal forsendes med bane i dag”. ”Hvad f. er nu det for noget skidt, bødkeren laver. Kan han ikke gøre sit arbejde ordentlig?” tordner han, og forvalteren svarer ham igen, roligt: ”Ja, det er nu ikke bødkerens skyld, for fadet skulle have været til reparation alligevel, men vi måtte tage det i brug nu, fordi vi ikke har andre, alle de store fade er ude at svømme nu op til jul; og denne ordre skal afsted”. Efter at Herr Rybsahm havde fået den forklaring, trak han lidt ind, og ligesom undskyldende siger han, hen-

vendt til min far: ”Ja, det var jo heller ikke sådan ment. Så der det jo heller ikke bødkerens skyld”. Han sagde ikke noget i flere minutter, ligesom om han holdt råd med sig selv. (Men det var sjældent at Rybsahm manglede ord eller skulle lede efter dem.) Men så kom det pludselig, som et udbrud, som var det en ligegyldig, halv-forglemte ordre, henvendt til forvalteren. ”Har bødkeren fået sin julegave”? ”Nej”, siger forvalteren. ”Når bødkeren er færdig med at ordne fadet, giv ham med hjem 2 flasker røde Ålborg til helligdagene”, der blev en pause, han ligesom tøvede lidt. ”Find en hel flaske vinsprit, den fine FF, og lad også bødkeren få den med hjem, som en julegave til fru Nielsen, så hun kan lave en fin svensk Banko likør til sine damefremmede. Jeg ved, hun forstår det. Er de klar? – De kan notere begge dele på min konto”. Så giver han min far hånden og siger, ”En rigtig god jul, bødker Nielsen, og hils fru Nielsen fra mig”.

Da min papa den aften kom hjem til min mor med den fine flaske, siger papa til os: ”Rybsahm er nu alligevel ikke så streng, som han giver det udseende af. Selv om han engang imellem råber op, så har han endnu lidt følelse tilbage. Han kan også fejle, men står ikke tilbage for at indrømme det”.

Om bødkerfaget

Der var dengang, i de år før og efter 1900, et stort behov for tønder og fade i alle størrelser, også beholdere og kar; - og træ i alle sorter var det eneste materiale, der kunne anvendes, så for dygtige bødkere var der meget at gøre. Det var materialer, altså træ,

fra de danske skove - eg og bøg. Men fyrretræet kom fra Sverige og Østersøen, det danske skovtræ af gran var ikke anvendelig til tønder. Men amerikansk egetræ, Pitch Pine og Douglas Fur, og teak fra østen var nødvendige træsorter til store kar og lagerfade til bryggerierne og mejerierne. Bødkeriet dengang var et stort fag og gav beskæftigelse til mange hænder. Jern- og metalemballager og rustfri enheder var endnu ikke kommen frem. Det er ret interessant at se, hvor stor en rolle bødkeriet spillede for datidens fabrikker, industrier og for befolkningen i dagliglivet. Så ser vi, at de fleste var afhængige af bødkerens produkter, såsom bryggerierne (lagerfade, gærkar, øltønder), mejerierne landet over, (smørdritler), cementindustrien, margarinefabrikker (til emballage indtil kartonageindustrien overtog), plantefedt- og spiseoliemøllerne, petroleum-, fernis- og smøreoliebeholdere og sæbeindustrien. Og i den hjemlige række til huset og gårdene ude på landet: Saltkar (før køleskabet indfandt sig), vaske- og skyllekar, spande, baljer, vandkar og beholdere, sildetønder, laksefade, tjære, tran. Og så glemte vi det allervigtigste: Spritfabrikkerne, ellers kunne snapsen jo ikke komme rundt landet over, - og til mange, mange andre formål. Men træet som materiale har i de sidste 75 år måttet vige for moderne materialer, så bødkerfaget er så godt som afgået ved en naturlig død. Der er ikke brug for bødkerfaget mere. Kun for meget dygtige souvenir-bødkere, der som kunsthåndværkere måske kan skaffe sig et sikkert levebrød på steder, hvor turister kommer.

I Grarups gård

Knudrisgade og Mejlgade er mine barn-domsgader i Århus. På Mejlgade boede vi nogle år i nr. 53, lige overfor Lottrupps Spritfabrik. Ved siden af i nr. 55 lå der, lidt tilbage fra fortovet, en herskabelig rød-stensejendom, højt til loftet med store lej-ligheder, vel nok bygget i firs – halvfem-serne. Sidebygningen til forhuset havde også vinduer ud mod gården i nr. 53. Der var mange værelser til de store lejligheder og mange kakkelovne at fyre i, men de havde også flere piger i deres tjeneste. En af dem kikkede ned i gården, altså ikke deres egen, men ned i nr. 53, hvor bødker-mesteren havde sit værksted, og så, at folk kommer og henter sække med spåner og brænde i, og det var lige noget, de kunne bruge noget af til at tænde op med i deres mange kakkelovne. Hun kommer ned i gården og vover sig hen til bødker-mesteren i værkstedet, om kun kunne købe spåner og brænde til fru en inde ved siden af på 2den sal. ”Kan jeg også få en portion til 1ste sal?” Ja, det var der da intet i vejen for. ”Vil mester sørge for, at de bliver bragt op i dag?” ”Ja,” svarer min papa, ”det skal komme med det samme.” ”Ja tak”, siger pigen, pegende på mig, ”Ja”, svarer min far, ”det skal han nok ordne”. ”Han ser eller ikke så stærk ud,” føjer hun næsvist til, halvt fnisende., ”Ja, så må jeg selv bringe sækkene op”, siger min far. ”Ih nej, det må de endelig ikke, jeg skal da nok hjælpe den lille dreng”, og så lo hun med en stor skælm i øjet. Men jeg ordnede det alt sammen, og pigen hjalp til, eller prøvede hun på, under løjer og skæmt. Men jeg fik en hel krone i drikkepenge hvert sted, det sørge-

de hun da for, og et venskabeligt puf i siden ned ad trappen. Og hvor var jeg rig den dag.

Men nu har jeg jo været på afveje igen, for det, jeg skulle fortælle om, var den røde ejendom her ved siden af; som folk kalder ”Grarups gård”. På grunden bagved, der går helt ud til Studsgade, havde Grarup, der dengang var kornhandler, bygget et pakhus. Det var vel nok en 8 etager højt med lave kornlofter, kun med nogle få vinduer, men ellers mange lemme eller luger til at åbne for gennemtræk, der skal tørre kornet, når det kastes, for at holde det fra at tage varme. Jeg mener ikke der var noget hejseværk, men kornet blev båret op ad de mange trapper fra vognene, der holdt nede i gården. På hver trappeafsats var der en hylde i hjørnet, hvorpå manden kunne anbringe den sæk korn, han bar på skulderen. Om det var for at raste, eller der var en makker, der tog sækken og bar den videre op til næste etage, husker jeg ikke helt. Jeg mener nu, der var en afløser på hver etage, der bragte sækken videre til næste og derefter gik ned igen og hentede en ny. Jeg har overværet det. Det var utroligt, at de kunne holde til dette slid, umenneskeligt, som man vil tænke det var, med 100 kg i hver sæk. Grarup købte kornet fra de store og mindre gårde i omegnen, for jorden var god og gav et godt kornudbytte, hvis vejret var med dem til en god høst med en tør kerne, der egnede sig til at lægge op. Hvis kornet var af fin kvalitet, var det altid til at sælge om foråret til en god pris til England eller Tyskland. For i gamle dage var der ikke mange steder, de havde faciliteter til oplagring af korn for en

længere periode. Vi må huske på, at det var før landmanden kunne anvende hele sin høst til sin egen besætning, som var lille i forhold til i dag. Og kom der en god høst fik han et stort kvantum til overs til salg.

Jeg kan huske Grarup, han var dengang højt oppe i alderen. Tidlig om morgenen stod han foran sin port i morgensko og slåbrok, bakkende på sin lange pibe med porcelænshovedet, han bebor en af lejlighederne i sin fine ejendom. Det store pakhus var da tomt for korn. Han sagde ikke meget, måske var han ikke rask. Og jeg fik aldrig hans levnedsløb fortalt. Det havde nok været værd at lytte til, hvad den gamle købmand kunne berette. Jeg siger farvel til den gamle, og da jeg går forbi hoveddøren, går den op, og ud træder Engell, en af de øverste lærere fra Katedralskolen; måske var det selve rektor. Ja, der boede mange fine mennesker i den ejendom.

Købmænd og købmandshandel

Mejlgade var fra tidernes morgen en vigtig handelsplads. Flere vigtige landeveje førte lige ind til Mejlgade og Studsgade, hvor de store købmandshuse lå, og ned til havnen, hvortil alle varer kom med skib fra Skandinavien, Østersøen og fra de fjerne riger, Kina og Ostindien, men også fra havnebyerne i Europa med luksusvarer vin, kaffe, klædevarer, silke, sukker og tobak. Der var altid købere til den slags dyre ting, når de kom der ude fra bøndergårdene, herregårdene og de store godser. For de kørte jo hertil med deres produkter: korn, smør, æg, skind og huder, kød og flæsk. Og byen tog imod dem i de mange

gæstgivergårde, og købmændene var tjenstvillige og ville gerne købe deres produkter, som de oplagrede i deres rummelige pakhuse og på kornlofter for senere at køre det til havnen og laste det i deres skibe og sælge det i Norge og måske få en last tømmer med tilbage, eller måske kom der klipfisk og tønder med saltsild. Eller til England måske, og købmanden fik tobak og sukker og engelsk klæde med tilbage, eller var det en last stenkul eller købmandens skib hentede saltfisk i Norge og solgte fisken nede i Spanien og havde vin og Brandy med tilbage til havnen i Århus og til pakhusenes kældre og lofter. Mange af købmændene i gamle dage var meget dygtige; som unge blev de udsendt til de store handelshuse i Hamborg, Amsterdam eller London for at lære sprog og handelskundskab, deres sædvaner og skikke. Når de kom hjem, så vidste de noget; også om, hvordan andre mennesker skulle behandles for at begge parter gensidig kunne få udbytte af deres samarbejde samt fælles viden.

Det var de store driftige købmænd, som belærte landmanden, enten han var bonde eller godsejer, hvordan smørret, flæsken og kornet skulle være beskaffet for lettere at sælge det og få højeste pris derfor, til begges gavn og fordel. – Netop den gang, i sidste halvdel af forrige århundrede, havde de store industrilande behov for og brug for vort korn og kød, vort smør og flæsk. Men det var først og sidst købmændene derhjemme, der satte produktionen i gang og lærte dem ude på landet, at uden kvalitet ville de aldrig komme videre. Tiderne og landbruget derhjemme var langt

Købmand Frands Hansens gård, Mejl-gade 78, kan følges tilbage til 1600-årene, da rådmand Clemens Jensen Smagbier boede her. Frands Hansen overtog den i begyndelsen af 1880'erne. Som det ses på billedet her fra 1908, havde han ikke en egentlig butik i stueplanet, og etagen ovenover er indrettet som lager. Ejendommen blev nedbrudt i 1915, og en del er genopført i Den Gamle By. Foto i lokalhistorisk Samling.

nede efter nederlaget i 64, og det tog mange år at få andelstanken sat i system; men afsætningen inden da sørgede de dygtige købmænd inde i byen for. Der skulle megen plads til at huse en stor høst, og det måtte købmanden sørge for. Kornet, der kom ind, var ikke altid lige tørt; så der krævedes store lofter og mange pakhuse til at huse en stor høst. Ikke alene til at oplagre det, men til at holde det i en god kvalitet. Derfor skulle manden, der modtog et læs korn, være årvågen, for at der ikke på læsset var en sæk med fugtige kærner, thi denne ene sæk kunne ved iblanding ødelægge en hel dyngge på loftet. – Ikke alle landmænd var lige samvittighedsfulde; de tænkte, det går nok, det opdager de såmænd ikke. Og det var svært at få mange af dem ude på landet til at forstå og indse, at det går ikke. Fugtig korn på loft giver spiret korn, som ikke kan bruges til brød eller gryn og falder i pris ned til det halve. Ofte måtte det gemmes hele

vinteren, for først om foråret kunne der opnås acceptabel pris for en skibslast til England eller måske Norge. Husk på, dengang var der ikke noget, der hed silo eller kornlørring, derfor gik der meget til spilde. Ej heller kendte man køle- og frysehuse. Alt kød og flæsk måtte saltes og røges, og smørret saltes for at kunne holde sig.

Der har igennem århundreder været ret mange store købmandsgårde beliggende på strækningen fra havnen, ved åens ud-

løb deri og langs med stranden helt ud til Mejlgedes port. Der udenfor porten begyndte vejen til Grenå, Djursland, Vejlbj og de store gårde og godser, der lå på de fede jorde på skråningen ved bugten og Kalø Vig. Stak vi til venstre, når vi kom ud af porten, så var der et kort stykke vej op ad bakken, til vi nåede vejen til Randers. Men selve Randers landevej endte og faldt brat ned af bakken ved Vennelyst og fortsatte i Studsgade helt ud til stranden, men den yderste gade var altså Mejlgade.

Ved foden af landevejen lå Nørregade og lidt der forbi den ældgamle H.H. Brandts købmandsgård, som i min barndom i 90'erne var i fuld drift. Bønderne kom i hobetal i deres vogne og køretøjer og staldede ind der. Når gården var fuld af vogne, måtte de anbringe dem udenfor på torvet og i sidegaderne, men værre var det med bæsterne, når der ikke var mere plads i staldene indendørs, og muleposerne havde de selvfølgelig efterladt derhjemme. Så måtte de rigge kornsække til og det syntes hestene ikke om, så det meste foder endte på gaden, men det endte med, at jeg lille dreng skulle se efter og passe på, at den forlorne mulepose ikke faldt af. Manden sad derovre på Gæstgivergården, lige der ved vinduet, og fik sig nogle kaffepuncher; og det gik da kun galt første gang, sækken var lige ved at glide ned på brostenene, men jeg greb den i farten, men det kneb med at nå op og få snoren omkring halsen på den ret høje hest, men så var der en bondemand, der så at det kneb, og så ordnede han det. Det varede længe, men så kom manden endelig med lang cigar på, og han var i godt humør. "Det gik jo godt min

dreng, og du skal ha en krone". Jeg fik kronen, der var mange penge for mig, men han lugtede vel nok af kaffepuncher. Her foran Gæstgivergården var der fuld af køretøjer, nogle af dem var allerede spændt for, der var fuldt læs på de fleste med sække og kasser. Konerne var ved at kravle op, men nogle af dem måtte hjælpes op på den høje agestol. Dagvognene holdt ved siden af hinanden, de var begyndt at kravle ind bagfra, men de måtte hente en kasse for at komme op, de kunne altså ikke nå det første trin, altså konerne. Staldkarlen kommer med et spand heste inde fra stalden, de står der og tripper, de er godt tilpas; men de skal nok få brug for de mange kræfter, når de skal op ad den stejle Randers bakke med det store læs, det kunne ligne olie-kager i sækkene. Bondemanden hjælper til med at spænde for, og det går hurtigt, for staldkarlen har travlt. Han har endnu mange, der skal hentes ud og spændes for inde fra stalden. Han får en seddel i hånden, karlen kigger på den, men så siger bondemanden, "Put no den i lommen, do ska no ha den", og de giver hinanden hånden. Men der var fordragelighed og godt humør over det hele, gæstgiverens traktement har jo nok gjort sit. Men jeg må skynde mig hjem og vise min mama og papa min fine sølvkrone.

Der har i århundrede ligget mange store købmandsgårde i nogenlunde ensartede typer, der gik igen; med tunge søstensfundamenter; det uforgængelige, tjærede egetræsbindingsværk med rødsten eller hvidkalket murværk, vel nok, for det meste, en lukket gård med svalegange med pakhuse, stalde og vognporte og store lof-

ter til kornlager og fourage. Stranden og bugtens vande var jo lige bagved, måske med en vej langs stranden. Sådan har Frantz Hansens købmandsgård antagelig set ud, en af de yderste gårde før Mejlga- des port. Endnu i min barndom var der endnu foretagsomhed over det hele, end- da mølleriet, selvom der var købmands- forretning, så var det en typisk grovvar- landhandel. Det varede dog kun få år, så måtte hele ejendommen give plads for Mejlborg-bebyggelsen. Også i nr. 72 var forhuset ud mod Mejlgade resterne af en gammel købmandsgård, tjæret bindings- værk på kampestenssokkel med portind- kørsel og butik i stuen, og de øvrige stok- værk var til lager og pakhus, for der var lemme og luger i facaden i stedet for vin- duer. Ejendommen strakte sig i fordums dage helt ned til vandet, men det bageste var bebygget med en moderne beboelses- bygning. Der var udgravet kælder under forhuset mod Mejlgade med nedgang fra gården ad en ret bred stentrappe, hvad den så har været benyttet til?

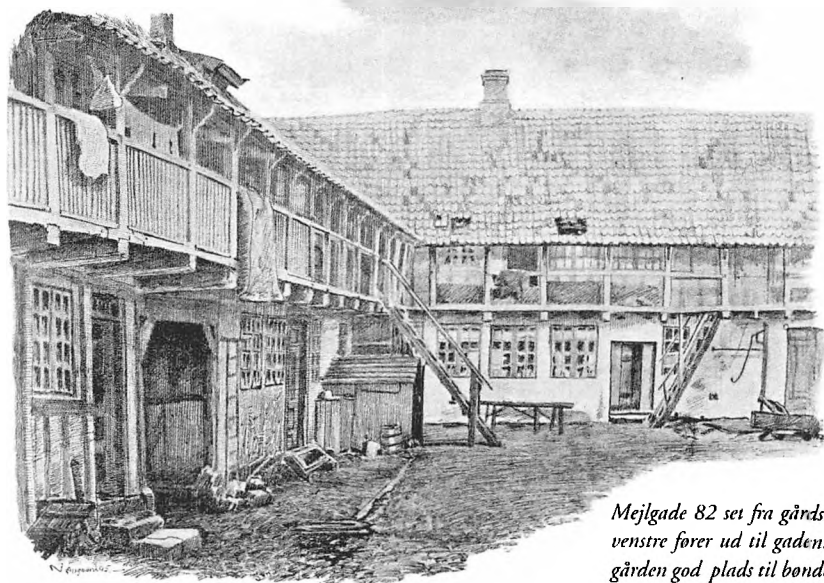
Også købmand Jasters gård er et meget gammelt handelshus fra fordums tider med butik ud mod Mejlgade, og gården strakte sig omkring hjørnet langs Skt. Olufs Gyde helt ned til havnen med høje pakhusbygninger og lofter, har i fordums tider rummet alt det gods og alskens kram, der kom hertil med de store sejlskibe fra Kinafarten og Ostindien, eller med skon- nerten og mindre skibe fra de britiske øer eller fra Island, eller måske helt nede fra Middelhavet eller fra hollandske eller nordtyske havne med sukkeret, geneveren og rommen, der var noget at gøre for drif-

tige købmænd og modige skippere, der turde løbe en risiko. Dengang var det jo over havnene, alt udvekslingen af varer foregik. Vejene gennem landene var jo kun til person- og posttransport, indtil jernba- nen blev anlagt og langt senere blev al- mindelig som godstransportør.

Med gårdmanden i byen

Mejlgade var særlig en handels-, fabrika- tions- og håndværkergade i gamle dage før jernbanens tid og mange år efter. Folk kom ind til byen ude fra landet, for at afsætte deres korn, smør og flæsk, og hvad de nu ellers havde til overs og til fals af produk- ter, og de skulle have ting med hjem til den daglige husførelse og underhold inde i hu- set eller på gården; eller de skulle måske til doktor, apoteker, eller de ville sludre med købmanden om, hvordan priserne ligger på varerne, de har at sælge eller købe. Købmanden i gamle dage var en pålidelig og troværdig person, de havde tiltro til. Han havde deres fortrolighed og var i mange tilfælde også en god støtte som råd- giver. Skulle det hænde, at landmanden havde uheld i bedriften, ved misvækst el- ler sygdom i besætningen, var købmanden altid hjælpsom og forstående, givende råd og ofte støttede han landmanden økono- misk eller ved at give henstand. Vi må hus- ke på, at andelsbevægelsens oprettelse af mejeri og slagteri med indkøb og salgsap- parat endnu var i sin vorden, og de store købmænd var de egentlige aftagere og kø- bere af alle landmandens produkter.

Der var mange forskellige andre hand- lende og håndværkere i gaden, og de hav- de alle en god søgning på torve- og mar-

Mejlgade 82 set fra gårdsiden. Porten i fløjen til venstre fører ud til gaden. Som det ses, var der i gården god plads til bøndernes vogne, når de kom ind for at handle. Tegning 1895 af Jens Ølsgaard.

kedsdage, men på lørdage og dagene op til kirkehelligdage var der særlig travlt overalt. Så lød butiksklokkerne hele dagen igennem. Det var barberen, der først måtte holde for. ”Jen skulle jo se ordentlig ud, når jen kommer til staden, og jen sku måske toel mæ høv herrer. Jen hør jo da te gormandsfolket å et te a bette huesman eller a daglejer. Købmanden havde da osse bujen ham og kuenen på en stor jen, da han sa godaw te ham. Nu sku han og kuenen da hen på Gæstgivergården og spise deres mellemader med en dram til, og konen sku ha kaffe mæ blødt brød te, a wel haa a kaffepunch or tow.” Mærkeligt hvor godt den jyske dialekt, man hørte som dreng, er bevaret i erindringen.

De to, der går rundt i gaderne efter at have spist deres medbragte mellemadder og drukket gæstgiverens gode kaffe og øl

og brændevin, de ved ikke, at jeg går med dem og hører deres passiarer, mens de ser på sagerne i vinduerne. De er begge godt tilpas efter frokosten. Det er ikke så ofte, at de har lejlighed og kan afse tid til at være borte fra gården. Til daglig er alle søgn- og helligdage fra morgen til aften optaget af pligter, så derfor nyder de rigtig de få timer inde i den travle by. Hør nu efter, hvad de har at sige. Det var fristende at se på vinduerne i de små butikker, og konen kunde godt tænke sig nogle alen til en ny kjole. De har jo en dygtig sykone derhjemme i landsbyen, hun var så flink til at sy, ”går du med ind og ser på det, om du tækkes om et”. De var ikke længe om at bestemme sig, og han ville til at betale, men så siger hun: ”A ka sel betaal, gem do di peeng”. Og han skulle så til rebslageren og have en ny line te a heist og nogle kotøjr,

”men jeg tror ikke jeg har penge nok, så jeg må nok gå hen i sparekassen, og få lidt på bogen, det var da godt at jeg har fået bogen med i daw”. ”Vi har ikke tid, der er for langt at gå op til sparekassen. Do ka få non a mæ, A hår nok af dem”, siger konen. Og efter at have været hos rebslageren, går de tilbage gennem smøgen og hen ad Mejlgade igen. Lidt henne kommer de forbi bødkerens port. Der var en opstilling inde i og uden for den gamle portindkørsel af saltekar, vaskebaljer, tønder og vandkar. De kigger interesseret på udstillingen, så siger han til sin kone: ”Vi må nu hellere bestille det saltekar, thi det vår it så long, inden vi ska ta å slawt a gris, det gammel æ jo gon te.” Og de går ind gennem porten, over gården med de toppede brosten. Bødkeren selv står i døren til værkstedet, han rækker hånden ud og siger godaw til de to. Det er jo et gammelt bekendtskab, så passieren går frit og utvunget imellem dem, og han bestiller et, det største han laver. ”Min nabo har lige fået et fra dig, og mit ska være af samme slaw og mindst lige så stort.” Eftersommeren og efteråret var en god tid for bødkeren, for så stod slagtingen for døren, og der blev solgt mange saltekar, skoldekar til grisen efter slagtingen, men også vandkar, spande, ajle- og bærmønder. For efter en god høst var der penge blandt landmændene og mange andre. Men det var alt sammen nødvendige ting, der blev købt hos bødkeren, ting, der skulle stå parat og være klar nu i efteråret, når som helst når det blev koldt nok til at slagte. De tager afsked med bødkeren og går ud gennem porten, så siger konen pludselig med en bestemt, afgjort

stemme: ”Den bødker er nu en rel’r mand”. Og det var et godt skudsmål for mig at høre om min papa.

De to var kommen ud på gaden, og han vil gå til venstre, men konen trækker ham i ærmet til højre. ”Hen til snedkerens vindue ved siden af”, siger konen så, ”wi ska snår te å tønck ov’et, og ta en bestemmelse. Vor pige skal jo snart givtes, å wi ska jo giv hen noun af møblerne. Wi ka da si poet, å tål mæ a snedker.” Manden var jo ikke videre stemt for det og ville helst gå videre, men hun fik ham da trukken ind, - hun havde hånden på dørhåndtaget, og så lød dørklokken; snedkeren var der og tog imod dem.

Det var solide kunder, der kom derude fra, for de, flertallet i hvert fald af dem var flittige og sparsommelige, købte kun det nødvendigste, og det var kontant, men det skulle være godt kram og kunne holde. Men de var nøjsomme i det daglige, og kom der uheld i stalden eller misvækst, havde de altid kontanter og en klat i sparekassen. Det var også gæstgivergårdenes og værtshusenes store dage, mad og drikke skulle de jo have, alle de derude fra landet, men de fleste, især de ældre, havde deres mad med hjemmefra. Knyttet i madklædet, i et groft stykke lærred, var de solide grovbrøds mellemadder med fedt på og speget skinke, pølse og ost, og så på toppen et stykke hvedekage med smør på, og dertil øl, snaps og kaffe.

Men det var jo menu’en, som parret, jeg fulgte med rundt i byen, havde nydt for flere timer siden, henne på gæstgivergården, og de er på vej derhen nu efter deres besøg hos snedkermesteren. Det er ved at

mørkne, da de kommer til købmandens gård, hvor deres vogn er læsset med alle de varer, de har bestilt, ”så ka staldkarlen jo godt spænde for”. Nu skal de jo lige ind og betale og snakke et par ord med købmanden og sige farvel. ”Å do ska da hå en cigar, og her en lille pose til din kone, hun ska da it væ stedbaan”. Han havde lige haft et skib i havn fra Holland, og der var en stor kasse med med rigtig sort kandis. Karlen kommer i døren og siger, at der er spændt for, og lygterne er tændt, for det er bleven mørkt nu. Købmanden siger farvel til dem og følger dem ud til vognen. Stald-

karlen får sit, og han letter på huen og går hen og hjælper konen op, han har en kort stige og støtter hende op til det høje sæde. Og ud af porten går det, med de stampende, kåde sorte heste. Men ham manden deroppe på sædet har et fast greb om tømme, og gløden fra cigarens spids ligesom lyser op hans ansigt i den mørke aften.

På juletur i Mejlgade

Men der var jo mange flere butikker og boder at kigge på, nu da vi var i julemåneden. Blikkenslageren derhenne, må I jo

Mejlgade 72, hvor Grover Nielsen boede med familien i den sidste før han forlod skolen og emigrerede til Canada. Som det ses, bibeholdt H.P. Nielsen virksomhedens gamle betegnelse med sit eget navn diskret tilføjet nedenunder. Bemærk bødkerskiltet med tøndlen over porten. Foto fra 1917 i Lokalhistorisk Samling

huske, han er også kobbersmed, det står der på hans skilt. Han har vel nok pyntet et fint julevindue, og vi kan slet ikke slippe forbi, min papa og jeg, uden at standse. ”Se de kobberting til komfuret og kakkelovnen, de skinner som en gylden sol, han har vel nok pudset godt på de sager, men indeni ser det ud som sølv, men det er bare tin, siger min papa; når det er en kobberpote, skal der altid være tin indeeni, eller må man ikke koge mælk eller lave mad i den, det siger han. Tykke messingpotter, blanke som guld, ja, de er til at stille i vinduet med en blomsterpote indeeni. Se, der er hængsler på hver side, med hænke til at løfte dem i, og så kan man bære dem, de er vel nok flotte. Se en mindre krukke lige ved siden af, den kalder man en apotekermorter, og se den messingpind, der står indeeni, den er rund i den nederste ende og den bruger apotekeren til at støde frø og urter med, så det bliver til et pulver til at lave medicin af, og den har også hænke i siden til at bære i. Og den store ringklokke, der hænger i en messingarm, der er sat fast i væggen. Der hænger en læderstrop ned, der er sat fast i knebelen; men den klokke er jo ligesom den nede på banegården, som manden med den røde kasket ringer med, når toget skal køre, Ja, men de kan også bruge den i en skolegård, når frikvarteret er forbi, så ser han på sit ur, og så ringer han med sådan en klokke akkurat ligesom den, og den siger dingelingeling, og så stiller børnene op i rækker og går ind i klassen, men det får du jo nok at se, når du skal i skole,” siger min papa. Og den store kobberbalje, den står på fire ben, og har en

svær buet hank til at bære i, den er fyldt med brænde, tykke stykker. ”Ja”, siger jeg, ”de kan ikke gå ind i vores kakkelovn”. ”Nej, men de skal også bruges til et åbent ildsted ligesom din bedstemor har ude på landet. Se, der er en lille skovl og rager og en poker, lavet af tyk kobber, se hvor det skinner, men det koster mange penge, når det er lavet af kobber, men det var lige så stærk i jern, og ikke nær så dyrt.”

Men vi må videre, det mørkner. Skomageren længere henne har en forgyldt støvle hængende oppe i luften på en stang, der stikker ud fra huset, så vi kan altid let finde skomageren. Et par flotte ridestøvler, midt foran i vinduet, foret med lammeuld imod vinterkulden. Og halvstøvler af fedtlæder til arbejde i mark og skov, også forede. Så var der indendørs sko og slippers af af skind, læder og stof, forede, mod den kolde vinter. Men så siger min papa: ”Du har jo dine varme klædessko derhjemme, de er det bedste man kan gå med om vinteren.” Men nu er vi snart hjemme, for der ligger vores bager, den gyldne kringle deroppe i luften svajer i blæsten, og det er også ved at blive koldt, det er godt vi snart er hjemme. Bageren har åben endnu, men det er jo lørdag aften, og se, der er endnu meget brød i vinduet, der ikke er solgt. En lang dag for bagerfruen, fra klokken 6 om morgenen. Men så får hun jo en god middagsøvn, så passer mesterbutikken imens. Men svenden er nok gået til ro, for han skal op klokken 4 om natten for at fyre op under bageovnen, for kl.6 skal de første varme brød være i butikken, for så står folk og venter på det. Men så siger min papa til mig: ”Skulle du for resten

ikke have noget med hjem fra bageren?, jo, et rugbrød, og du ved, hvad slags det skal være, ja, Magdalenemøllens det grove. Kan du så gå ind og bede om det, det er bestilt, her har du penge at betale med.” Jeg får pungen med og går ind i butikken. Da bagerfruen ser mig i døren, så ved hun besked, og før jeg får åbnet munden, ligger det store tunge brød på disken, og jeg betaler og siger farvel. ”Jeg bliver så sulten når jeg ser det”, siger min papa, idet han tager brødet, ”jeg skal nok bære det, det er verdens bedste rugbrød. Lad os nu skynde os at komme hjem til mama for jeg er sulten.”

Trækvogne og gadehandel

For mange købmænd og småhandlende, men også for håndværkere var en trækvogn nødvendig. Den havde 2 hjul under midten og 2 fremspringende håndgreb, således at vognen var i vandret stilling, når den var tom. Hjulene var beslået med en jernring. Der var små og lette trækvogne til de små bydrenge og større og sværere til store og tunge ting; men så skulle der også en stærk mand til, særlig hvis den skulle slæbes op ad bakke, men så sparede han også en hest, og det var ikke billigt at holde hest, selvom det kun var en nordbakke.

Købmanden og andre handlende bragte varerne ud til kunderne, det var sædvanen dengang, og op i etagerne på 3die og 4de sal, ad mørke bagtrapper med tunge papirposer og øl, vin og stenolie på flasker, der brugtes i alle lamper dengang til belysning. Det var før det elektriske lys vandt almindelig udbredelse. Gas var i almindelig brug i køkkener til kogning. Til

bagning var komfuret stadig i brug i byen så vel som ude på landet, hvor det åbne ildsted var næsten gået af brug, kun i meget gamle huse og hos ældre mennesker, holdt de stadig fast ved det, medens de unge mennesker foretrak komfuret, indrettet til både kogning, stegning og bagning. Der var endnu ikke mange i byerne, der havde elektrisk lys, kun butikker, kontorer og fabrikker, og al gadebelysning var ved gaslygter. Jeg husker de første kulbuelamper på Store Torv. Ret ofte skulle de hejse ned for at der kunne blive sat nye kul i. Det var ikke sådan at beregne, når kullene var udbrændte. For os børn var det mærkeligt at se denne lysende kugle med det blålige skær højt deroppe i luften foran Domkirken, når vi var vante til gaslygternes svage, bleggullige skær dernede på torvet.

Men mælkemanden havde en lille hest til at trække mælkevognen. Han havde også en klokke, som han ringede med, når han kørte igennem gaderne. Så kommer madammerne og pigerne med deres kurve, og deri er kander og skåle, hen til vognen og får dem fyldte fra mælkejunger, hvorpå der er anbragt en hane til at tappe af. Men man måtte selv passe på, når han kom forbi ude på gaden, men det var ikke altid let at høre hans klokke. Særlig om vinteren, når vinduer og døre var lukkede, eller man boede i baghuset eller ud til gården, så måtte man mange gange gå ud på gaden og vente til han kom for at være sikker på at få noget. Især for gamle folk kunne det være besværligt, hvad enten de ikke kunne høre klokken, eller de var for dårlige til bens til at komme ned

Århus Havn ved Dampskibsbroen 1890. Som det ses, foregår lastnings- og lossearbejdet hovedsagelig ved håndkraft, og tønder og bøtter er stablet højt på hestevognen. Til venstre er banegodsvognen klar til brug. Foto i Erhvervsarkivet

ad de mange trapper eller gå ud på gaden i dårligt vejr, om vinteren i glat føre i is og sne. Mælkeemanden havde også smør og fløde og flere slags mælk, og man fik meget at bære på, hvis der var en stor familie, eller man skulle købe til flere dage. Der var jo ingen køleskabe, og det var ikke let at opbevare mælk og fløde i den varme sommertid, så man måtte koge den, så snart man fik den. Det var med at regne ud, hvordan man bedst kunne opbevare mælken og fløden, en kold kælder var det bedste; men et flueskab udenfor på muren, hvor solen ikke kom, var ikke en dårlig løsning, for så var det også beskyttet imod fluer, der kunne være en plage dengang. Der var også dem der satte fluenet

for spisekammervinduet, men det nyttede ikke meget, hvis det var sydvendt.

Fiskemanden i vores gade og nogle omliggende, var en seværdighed også dengang. Sommer og vinter, uanset vejret, kom han hver dag, med den lille hest foran sin lave vogn. Men der var det ved det, at han havde træben, altså kun et, så han ikke kunne komme op på bukken og køre en almindelig vogn. Derfor var vognen, han kørte med, indrettet således: I den lave vogns ene side var der en indskæring i vognens bund og indsat en kasse, der var åben i den udvendige side, med lav dør i til ind- og udstigning. Kassens bund gik, eller nåede næsten ned til brolægningen. Så kunne han stå eller sidde derinde og holde

tømmen, mens han kørte, eller give tømmen et halvstik om en lægteendestykke, der var skruet fast på sidesjælen til venstre. På hans højre side ligger der et langt skærebærd, på det bræt skærer han fiskene op, flår og renser dem. Der står også en lav spand til affald, der af hans skarpe kniv bliver skubbet ud til højre ned i spanden. På vognen, på hans 3 sider, står der kasser med fisk, mange slags, og kunderne står der også og ser på den dejlige fisk, men i forvejen har han jo ringet med sin klokke, rigtig sådan en med et håndgreb til en svingende dingeling. De er der omkring vognen og kigger på varerne. Men vi har slet ikke endnu fortalt noget om fiskemanden!

Set med mine nutidens øjne, men genkaldt i erindringen og genoplevet var vor fiskemand, hans vogn og den lille hest, midtpunktet og helten i det primitive og egenartede skue, et tableau fra dagliglivet. Scenen var i Knudriggade, ikke udfør no. 16, men overfor, på modsatte side af gaden; stedet, hvor han gjorde holdt, var næsten det samme altid. Og tidspunktet kunne være en varm forårsdag, om formiddagen, ikke for tidlig, men alligevel så betids, at der var rigelig tid for husmoderen til at tilberede det dejlige fiskemåltid, så det kunne være rede ved tolvtiden, for omtrent ved dette tidspunkt, indfandt manden sig med en god appetit for sammen med familien at indtage det daglige middagsmåltid, for derefter at gøre sig til gode med en kort middagslur på måske et kvarter eller højst 20 minutter, for bagefter skulle der være tid til at få serveret en kop stærk kaffe til at få øjnene helt op før afgang til hans arbejdssted for der at gå i lag med

resten af denne dags arbejdstimer.

Fiskedagen i vort hjem var altid imødeset med spænding, for menu'en den dag ahang fuldstændig af, hvad vor fiskemand havde på sin lille vogn og af tilførslerne af fiskebådene, der igen var afhængig af vejr og vind. I begyndelsen af halvfemserne var de fleste af fiskernes både forsynet med sejl; dog havde nogle enkelte fået installeret den nys fremkomne petroleumsmotor. Et meget stort fremskridt. Men det var alligevel det sikreste at have årer og sejlføringen klar til brug. Én kunne jo aldrig vide, om man nu kunne stole på denne nymodens indretning; man var noget skeptisk i begyndelsen. Tænke sig at ligge ovre ved Sletterhage med kvasen fuld af fisk efter at have tømt bundgarnene i nattens løb, og så ville den skabede motor ikke mere, ikke til at få i gang igen. Så var det godt at kunne sætte alle kludene og endda komme ind til Mindebroen op ad formiddagen; på den måde måtte vor fiskemand regne med måske nogle timers forsinkelse, før han fik de fyldte kasser på sin vogn og kørte af sted rundt til sine kunder. Fra Lodstårnets vagtstue, kunne man altid få oplyst, om den og den fiskerbåd var i sigte ude på bugten. I lodsvagtens kikkert kunne de ved dagslys som regel se og fortælle, hvilken båd det var, og tidspunktet, den ville være inde i havn. Hovedsagen var, om vejr og vind var nogenlunde, så kom de altid ind til Mindebroen med deres last før eller senere, selv om det kunne hænde, de var på slæb af en anden. Men det kunne også hænde, der var storm i dagevis, som gjorde fiskeri umuligt, og alle både måtte forblive i havn. Så måtte man ty til hyttefa-

dene; i disse var ressourcerne helt i orden, hvis uroen på søen ikke stod på i altfor mange dage. Hvem ville sige nej til en ret stegte ål, torsk i alle størrelser; for ikke at tale om en ret af de tykke rødspætter, stegte eller kogte. Fiskene fra Århus Bugten var dengang kendte for at være af fineste kvalitet.

Men nu må vi tilbage til hin forårsdag, og den formiddag, hvor den skarpe forårssol får folk til at lege sommer i gaden. Konerne og pigerne kommer frem i gadedørene eller i de åbne vinduer, nydende den varmende sol, og følger opmærksomt sceneriet der nede på gaden og omkring den travle fiskemands vogn. De er der i alle aldre, madammerne og konerne, pigerne, de unge med fletningerne og de lidt ældre med håret sat op i knude på toppen. Alle med deres kurve, lurfade eller kattunstørklædet til at bære hjem de mange forskellige af havets overflod til stegepanden eller gryden. Fiskemandens lille hest er børnenes og hele gadens kæledægge, så snart den viser sig, er de der med brød og skorper, som de får derhjemme; men den kan slet ikke spise det alt sammen, og den har jo heller ikke tid til det, for den skal jo også bestille lidt engang imellem, men så står der en lille trækasse på vognen, der kan de lægge brødet i, og så siger vores fiskemand tak, for den lille hest kan jo ikke sige noget, selv om den gerne ville. Den tykke politibetjent, der er på patrulje, standser også ved vognen, han skal jo også se, hvad der foregår, han nikker til de forskellige, de kender ham alle sammen; knapperne og hans blanke hjelm skinner og blinker i solen. Med tommelfingrene i sit bælte står

han der som interesseret tilskuer og overværer sceneriet med en rødmosset, humørfyldt mine. Vor travle helt står der i siden af vognen. Man ser kun det øverste af den hærdebrede, alvorsfulde og myndige skikkelse i den sorte frakke, han har det grå hørlærreds forklæde med brystsmæk i snor om halsen. På hovedet den sorte kasket med en blank ankerknop i hver side til hageremmen og den sorte blanke skygge. Den nederste del af hans skikkelse var skjult i kassen under vognens bund. Det grålige velplejede fuldskæg bredte sig ud over brystet og dækkede den sorte kravet i nedfaldsflippen. Han var ikke en mand af mange ord, ingen kendte hans historie, og det blev aldrig til nogen rigtig samtale. Men jeg vil huske ham alle dage, for den rolle han spillede i min barndoms kæreste oplevelser.

Havnens betydning

I de dage, omkring århundredskiftet, foregik al transport på gaderne med hest og vogn. For de, der boede nær havnen, var der daglig en livlig trafik fra og til de lossede og lastede skibe. Der var travlhed i havnen, når de store skibe kom, Amerika-bådene fra nord og syd eller Østersøskibene, der fra de frodige marker i Rusland, Polen og Randstaterne hentede korn og oliekgager med protein i til danske køer. De havde derovre solsikkerne og hampfrøet og måske hørføet til ekstrahering efter de gammeldags metoder, så der var meget fedtstof og vitaminer tilbage i oliekgagerne. Fra Nord- og Sydamerika kom der store laster majs, hvede, hørfø og laster af oliekgager. Til tider var der ikke plads i havnen,

Flottere og mere eksotisk kunne et importskib næsten ikke blive. Den tremastede bark "Canna", der anløb havnen i foråret 1908 var hjemmehørende på Kokos-øerne i Det Indiske Ocean. Med sin besætning, der også talte en indfødt "lille busket neger" – som avisen skrev – kom den med en ladning kopra til Århus Oliefabrik. Foto i Lokalthistorisk Samling.

så skibene måtte sejle til andre havne, hvor der nu var plads. Det var dengang Olie-møllen slugte kæmpelaster af kokosnødder, palmekærner og olieholdigt frø, så der lå til stadighed skibe i Århus havn og lossede eller lastede til og fra oliefabrikken. Det gav beskæftigelse til mange mennesker og mange spænd heste og vogne til transport, foruden de tusinder af banevogne, der hver måned blev læsset ved havnen til det store opland. Hver uge sejlede

laster af smør og flæsk til England og mange andre lande. Om foråret og sommeren var der ikke plads i havnen til de store tømmer-skuder fra Finland og Sverige; og det var noget, der tog tid, at tømme en sådan skude med tømmer og planker. Så blev hele lasten lagt op på havnepladsen for at få skibet tømt i en fart. Så kunne det senere køres til tømmergårdene, der lå i udkanten af byen, eller læsset i jernbanevogne. Alene indførselen af kul og brændsel fra England og Polen var af et umådeligt stort omfang, ikke blot til selve byen, men også til hele oplandet, hvortil det også bragtes på jernbanevogne.

Bystyret og havnens råd var dengang dygtige og vidtskuende og i lag med planer om udvidelser af havnen og kajområdet, der ikke alene blev overvejet, men gen-

nemført i årene, der kom, således at Århus havn gennem årene stadig har fulgt med udviklingen og tidens krav og ikke sakter bagud. Århus havn er et af byens bedste aktiver, idet den har trukket handel og fabrikation, industri og skibsfart til byen og derved bidraget til det den er i dag, byens stolthed.

Jeg tror, at Århus bys beliggenhed ved den åbne, friske dybvandshavbugt har gjort sit til, at slægten og ungdommen, op-

vokset der og i den omgivende natur, har fået et udsyn og en stimulans til at drage ud og tilfredsstille trangen og udlængslen til at se den store verden. Jeg tror og ved, at man som ung, i min barndom, var lyster øre, når samtalen imellem os unge drejede sig om dem af kammeraterne, som rejste ud i det fremmede, og os, der var på vejen til at gøre springet, når skolen og eksamen var overstået.

Forårssolen slog smut i Århusbugtens hvidkammede bølger. Og se derude den lange fuldrigger fra Kina og Ostindien, der lå for Anker langt ud i bugten, ventende på lods båden til at tage dem det sidste stykke, ind i havnen. I sådan et vejr, kunne det godt gibbe i brystet på den unge på skolebænken, i den lumre skolestue. Nu skulle den eksamen overstås, og så, måske, ud i den store verden. Det var nu ikke sikkert det blev den fagre verden, man havde drømt om, men en uvis eventyrverden. Man havde såmænd ikke dybere tanker om, hvad der ventede. Og det var måske kun godt, for så havde man jo ikke eventyret at hige efter.

Intet under, at de unge blev grebet af udlængsel under deres opvækst ved bugtens urolige, lokkende bølgeslag og den nære havns travle aktivitet under fuldriggerne og de store kulfyrede, røgspyende dampskibe, der blev lodset ind, forbi mollespidsen. Så var der ikke megen plads til

bage til manøvrering i havneindløbet. Vi står der ude på molehoved ved fyret. Den danske lods er for længst om bord, han står deroppe på broen. Maskintelegrafens ringen lyder næsten hele tiden. Langsamt nærmer kolossen sig, forsigtig og sindig, glider den forbi molehovedet. Vi kan høre ordrenes råben, lydende ned til os der oppe fra broen. Den franske tricolore vajer agter, fornemt udfoldet, i den lette brise. Det må mindst være en 20 tusinde tons båd, men den ligger ret højt, så det er nok en restlast her til Oliemøllen; måske copra fra Filipinerne eller palmekærner eller jordnødder fra Dakar, langt borte – derude fra Eventyrlandene. Se de mørkhudede der på dækket og ved rælingen for og agter; de ligner malajer, eller er det hinduer, se, de kommer løbende der, når fløjten lyder og kommandoråbene ruller gennem luften, der oppe fra kommandobroens udvig højt oppe; det var ligesom minutternes spænding deroppe, satte én i en vis stemning, som om man var med i det, og manøvreringen, og i alt det, der foregik deroppe.

”Hvornår bliver det din tur?”, er det ligesom en indre stemme, der spørger. Noget ligesom stemmer op for brystet, og der føles en knugende sammensnøring, når man prøver på at synke, og det har man svært ved. Det store skib glider langsomt forbi; skal nu længere ind i havnen for at svaje og lægge til ved kajen.

EFTERSKRIFT

Niels Grover Hamilton Nielsen blev født 1893 som søn af bødker Hans Peter Nielsen og hustru Severine, født Pedersen. Familien var kort forinden vendt tilbage til H.P. Nielsens fødeby Odder efter nogle års ophold i USA. Året efter bosatte de sig i Århus, hvor faderen købte ejendommen Knudrigsgade 16 og ernærede sig ved sit bødkerhåndværk, først som svend og fra 1905 som selvstændig bødkermester. Omtrent samtidig flyttede familien til Mejlgade. En kort tid boede de i nr. 53, der var hjemsted for Jens Mikkelsens store og velanskrevne bødkervirksomhed, som H.P. Nielsen overtog 1907 efter indehaverens død få år forinden. Efter et par år i nr. 35 og 47 erhvervede H.P. Nielsen i 1910 ejendommen nr. 72, der tidligere havde været købmandsgård, og den blev herefter hjemsted for både privatbeboelsen og bødkerværkstedet.

Grover Nielsen gik i Århus private Realskole (Fengers skole), hvor han tog præliminæreksamen, og kort efter denne forlod han Århus og rejste omkring 1911 til Canada, hvor han arbejdede i en årrække, indtil han efter 1. verdenskrigs afslutning vendte tilbage til Danmark. Han bosatte sig i København og var i en længere periode indehaver af en korn- og foderstofhandel på Amager. En kort tid i 1940'erne drev han en gård i nærheden af Horsens, men vendte derefter igen tilbage til hovedstadsområdet, hvor han boede til sin død.

Nedskrivningen af barndomserindringerne fra Århus er formentlig foretaget i begyndelsen af 1970'erne og afsluttet omkring 1975, et par år før hans død i 1977. Artiklen her bringer kun en del af disse, der er af-

leveret til Erhvervsarkivet i 2000. Uddraget omfatter stort set, hvad erindringerne indeholder om livet i Mejlgade og omkring haven, mens mere personligt prægede afsnit er udeladt. Grundlæggende er erindringerne originale form bibeholdt, men der er foretaget en modernisering af retskrivningen, ligesom sproglige fejl og misforståelser er rettet. Endvidere er enkelte afsnit flyttet, og afsnitoverskrifter er tilføjet for at lette overblikket.

For læsere, der ønsker en mere omfattende og grundig historisk beskrivelse af Mejlgade og dens historie, skal i første række henvises til Peder Jensens og N.J. Israelsens bog: *Fra den sorte skole til Middelgades port* (1968) med undertitlen: *Mejlgade – en reel og nærsom gade*. Nogle supplerende oplysninger om de personer og virksomheder, der er omtalt i artiklen, kan læses i billedteksterne. Herunder følger derudover nogle baggrundsdata om de nærmeste "nabovirksomheder", som Grover "besøger":

Bangs Oliemølle i Mejlgade 50 var oprindeligt etableret af købmand Chr. Bang i 1831 og moderniseret efter brande i 1850 og 1871. Den var fra 1870 ejet af sønnen Chr. Bang (1827-1921), der fortsatte med at drive oliemøllen til han mere end 80 år gammel endelig lukkede den i 1908. Hans i teksten omtalte syge hustru, der hed Marie Louise (f. Güldenchrone), døde 1909, mens han selv levede endnu godt en halv snes år og døde som 93-årig i 1921.

Lottrup Spritfabrik i nr. 52 var også oprindeligt en købmandsgård, der som mange andre i byen havde et mindre brændevinsbrænderi. Forretningen blev overtaget af Jørgen S. Lottrup efter svigerfaderen Hans Gje-

ding i 1862, og kort tid efter opgav han helt købmandsforretningen og udvidede brænderiet til en egentlig fabrik. Denne drev han til sin død i 1904. Den blev nedlagt kort efter sønnen Chr. Lottrups død fire år senere.

Mejlgades og Århus` største brænde- og spritfabrik var fra 1850'erne Liisberg og Meisners Spritfabrik i nr. 67-69. Da den store danske industri- og finansmand C.F. Tietgen i 1881 grundlagde De Danske Spritfabrikker med henblik på at skabe en dominerende landsdækkende spirituskoncern, var Liisbergs fabrik (Meisner var død 1859) en af de første, der indgik i sammenslutningen. Mens mange andre af byens brænderier forsvandt i de følgende 20-25 år, fortsattes produktionen her til 1920, i de senere år ledet af forretningsfører Emil

Rybsahm (1858-1921) og driftsbestyrer Frederik Georg Sand (1858-1932).

Grarups gård i nr. 55 tilhørte familien Grarup. Her drev fra 1827 Anders Grarup en lille tobaksfabrik, som han dog stort set måtte opgive efter en fallit i 1860. Han og senere børnene levede derefter af en smule småhandel samt indtægterne fra et stort pakhus, som var blevet bygget i 1847 og udlejedes dels som kornlager til købmænd dels som indkvarteringssted for soldater. Dertil kom fra 1882 lejeindtægter fra den store beboelsejendom, der blev opført, efter at en brand havde ødelagt det gamle 1500-tals stuehus. Familien var præget af skrøbelighed og "uddøde", da det sidste af børnene døde barnløs i 1916.

Udvalgt litteratur om Østjylland 1998-2000

Af Henning Spure Nielsen

Herregårde i det østjyske

Jan Kock: *Østjyske Herregårde. Ill., 221 s. Århus Amt, Erhvervsafdelingen, 1999.*

Det var med nogen undren, man måtte notere sig amtet i rollen som forlægger, men en kompliment for udgivelsen af bogen om herregårdene i det østjyske skal det ikke skorte på. Ikke mindre end 62 "portrætter" er det blevet til, og hvert enkelt består af en ikke alt for spændende tekstdel af museumsinspektør Jan Kock med tilhørende fotografier af ingen ringere end *fotografen* Poul Pedersen og en helsides gengivelse (på højre opslag) af akva-

reller udført specielt til dette værk af kunstnerne Alexander og Tatjana Thieme. Akvarellerne viser i formatet 15 gange 26 cm den pågældende gård (med få undtagelser) set fra en frontal vinkel og gengivet nærmest pinlig nøjagtigt. "Når denne form er valgt", skriver Jan Kock i indledningen, "er det ud fra ønsket om at få lidt mere af hver gårds sjæl frem." Hvorvidt resultatet svarer til forfatterens forventninger kan givetvis diskuteres, selv om billedernes oplevelsesværdi er uomtvistelig. Forlægget har formentlig i det enkelte tilfælde været et fotografi, og med den

Spisestuen på Overgård med eksotiske tapeter med motiver fra Indien. Fajanceovnen i hjørnet er beregnet til indfrysning fra et sideværelse, så herskabet ikke generes af røg. Fra *Østjyske Herregårde*.

teknik, der er anvendt, og med det mål, kunstnerne har sat sig for deres arbejde, kan man spørge, om ikke en Poul Pedersen i en serie fotografier langt bedre (og gerne i sort/hvid gengivelse) kunne have tilført bogen såvel troværdighed som sjæl.

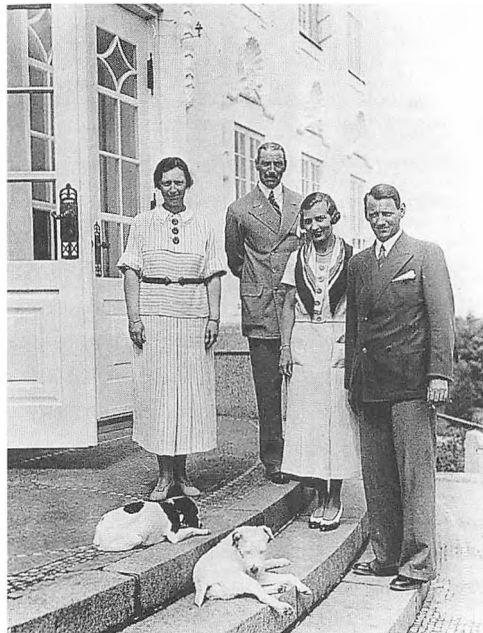
Skønt 62 forekommer at være et stort tal, mangler der (uvist af hvilken grund) blandt de i

bogen medtagne gårde nogle få, bl.a. Gyl-
lingnæs og Rathlousdal, men alle de vig-
tigste er kommet med. Clausholm, Frij-
senborg, Gammel Estrup, Rosenholm og
Skaføgård kan nævnes, men skal ikke,
trods iøjnefaldende kvaliteter, fremhæves
på bekostning af den rige skat af ikke
mindst bygningskultur, som den lange
række af østjyske herregårde repræsente-
rer. Selv om der naturligvis på mange må-
der er langt fra den aura, der omgiver de
nævnte slotte, til mere beskedne gårde,
som f.eks. Fævejle, Quelstrup, Sejlgård,
Tustrup og Tvilumgård.

En sommerbolig i Jylland

*Randi Buchwaldt: Marselisborg, slot og fri-
sted. Ill., 184 s. Hernovs Forlag, 2000.*

Dette er *ikke* bogen om Marselisborg
Slot. Dertil er den i de mange enkeltstå-
ende tekstaftsnit for springende og over-
fladisk, på én gang et forsøg på traditio-
nel, veldokumenteret historieskrivning
og uforpligtende dagbladsjournalistik.
Det er der ikke kommet nogen smuk og
helstøbt bog ud af, hvilket dog også skyl-
des udgiverens alt for beskedne krav til et
gennemarbejdet og velgennemtænkt pro-
dukt. Der er for mange kikserer. Men en
appetitivækker er Randi Buchwaldts bog,
som især udmærker sig ved et stort antal
ikke tidligere offentliggjorte billeder. Så-
ledes besøgte Århus Stiftstidendes foto-
graf, Kim Haugaard, ”på en smuk som-
merdag” i juli 1999 sammen med forfat-
terinden Dronningen på Marselisborg, og
det kom der mange flotte og givende far-
vefotos ud af. I den anden ende af spekt-
ret er det Kong Frederik 9.’s fotoalbum i

*Et af de hidtil ikke kendte fotos af konge- og kronprinse-
parret under et ophold på Marselisborg i 1930'erne. Fra
Marselisborg. Slot og fristed.*

Dronningens Håndbibliotek, der bidra-
ger med sort/hvide billeder, som ikke er
set før. Det fremgår tydeligt, at bogen er
skrevet af en af Hendes Majestæts særde-
les underdanige undersåtter.

Vilhelmsborg – før og nu

*Ib Møller: Vilhelmsborg. Danmarks Natio-
nale Hestesportscenter. Ill., 160 s. SKIB For-
lag, 2000.*

Dette er en bog af format, også rent
bogstaveligt. Langt størstedelen af den til
rådighed værende plads bruges på en me-
get omhyggelig gennemgang af Skum-
strups og siden Vilhelmsborgs indviklede
historie frem til og med godsejer Knud
Gustav Hviids salg til Århus Kommune i
1973, arkitektkonkurrencen om et heste-

sportscenter i 1978, restaureringen af avlsbygningerne i de følgende år og salget af de gamle polakhuse ved vejen til Beder i 1982. I den resterende del af bogen fortælles historien om, hvordan Hestesportscentret kom til verden og fra 1991 udviklede sig til et storstående anlæg med, som det skulle vise sig, store iboende, finansielle problemer. Århus Kommunes istandsættelse 1998/99 af Thielemanns senklassicistiske hovedbygning fra 1843/44 redegøres der også for, hvorefter der sluttes af med en sammenfatning af bogens indhold på engelsk.

Der er lagt mange kræfter i arbejdet med denne bog, som klart har et dobbelt sigte, men kommer ud af de vanskeligheder, der er en naturlig følge heraf, på en god måde og med et overbevisende resultat. Billeder og tekst supplerer hinanden fint, og læseren fristes gang på gang til fordybelse. Selv de meget smukt layoutede indledningsresumeeer, som til overflod er garneret med Traps fornøjelige tegninger af danske konger til hest, virker i sammenhængen naturlige og i al deres korthed og postuleren inspirerende.

Og så kan det vel ikke overraske nogen, at H.C. Andersen i juni 1853 på vej fra hovedstaden til Drewsen i Silkeborg slog sig ned på Vilhelmsborg i nogle uger og var Baron Güldencrones højt værdsatte gæst.

Århus - Byens historie

Ib Gejl (red.): Århus – Byens Historie. Ill., 5 bind. Århus byhistoriske Udvalg, 1995-2000.

Vi har Hübertz' aktstykker fra

1840'erne, Hoffmeyers blade af byens historie fra begyndelsen af 1900-tallet, Århus gennem 1000 år fra 1905, Holstein Rathlous historisk-topografiske beskrivelse fra 20'erne, den flotte og stort anlagte Århus gennem Tiderne fra 1939-1941 samt den utraditionelle Århus Bys Historie i førsteudgaven fra 1984. Til denne række af vidt forskellige byhistorier slutter sig nu en ganske anderledes sag, som et hold af byens historikere har bidraget til under kyndig direction af nyligt afdøde arkivar ved Erhvervsarkivet, cand.mag. Ib Gejl.

Det skal noteres, at værkets fjerde bind, som dækker tiden fra 1945 til 1995, udkom som det første i 1995, og at bindene 1 (tiden indtil 1720), 2 (1720-1870) og 3 (1870-1945) fulgte efter i de følgende år. Der sluttedes derefter i år 2000 af med et femte bind, som foruden et omfattende index rummer ikke mindre end op mod 400 biografier af mere eller mindre kendte (og afdøde) århusianere fra vikingetid til nutid.

Utraditionelt er værkets fremstillingsdel bygget op over en fælles model, som indebærer, at hvert af de fire bind udgøres af fire hovedafsnit skrevet over temaerne: Byens Rum, Mennesker, Liv og Styre.

Med dette smukt udstyrede værk på markedet, vil det nok vare en rum tid, før der endnu en gang lægges op til at endevende byens historie.

Århus og Junigrundloven

Kenn Tarbensen: Århus og Junigrundloven. Politiske læreår og fjendtlige besættelser i

midten af 1800-tallet. Ill., 90 s. Århus byhistoriske Udvalg, 1999.

Med denne bog, som blev skrevet og udgivet i anledning af grundlovsjubilæet, signalerer Kenn Tarbensen, at der kan ventes flere gode historier fra hans hånd. Forstået på den måde, at der med "Århus og Junigrundloven", som er en solid, vel-disponeret og velskrevet fremstilling af et stykke hidtil i sammenhæng ubehandlet Århushistorie, fra forfatterens side er lagt op til fortsat fordybelse i byens historie.

Opgaven for Tarbensen var i denne omgang at finde ud af, hvorvidt der i Århus i tiden op til 1848 var en politisk opposition til den herskende enevælde, hvem der i givet fald ytrede sig, og hvor, hvordan, hvornår og i hvilke sammenhænge det skete. Samtidig ville forfatteren finde ud af, hvordan århusianerne på nært hold oplevede og forholdt sig til den slesvigske treårskrig som den uundgåelige konsekvens af de nationaliberales opgør med det enevældige statssystem.

Arbejdet var ikke forgæves. Oppositionen og dens folk var til at få øje på, og selv om de afgørende begivenheder fandt sted i hovedstaden, så var meningsdannelsen i Århus og omkring stænderforsamlingen i Viborg markant, nuanceret og af betydelig interesse også for de nye magthavere i København. Orla Lehmann var således i Århus i maj 1848 for at forklare situationen og for at vejlede stemningen i en af landets større købstæder forud for valget til Den grundlovgivende Rigsforsamling.

Når det drejer sig om krigen og de fremmede hærenheders mere eller mindre sporadiske besøg i Århus og de forholds-

regler og stemninger i befolkningen, disse besættelseslignende turnéer affødte, så har forfatteren, foruden andre kilder, Bertha Weis, fruén på Århus Mølle, at forholde sig til. Og det gør han af forståelige grunde gerne. Den ganske unge mor citeres adskillige gange, bl.a. således da hun en dag i maj 1849 sidder og ser ud gennem møllegårdens vinduer: "Ja, her er saa fredeligt smukt, saa at jeg ikke uden Gysen tænker paa, at dette yndige Landskab maaske snart skal blive en blodig Krigsskueplads, dog det er jo endnu muligt, at vor Egn bliver skaanet." Rytterfægtningen udkæmpedes få uger senere på Århus bymark.

Dahl på Moesgård

Jens Skrivers: Da grundloven kom til Moesgård. Om T.C. Dahl som politiker. Ill., 50 s. Aarhus Universitet/Moesgård Museum, 1999.

"Denne lille bog er en præsentation af Thorkild Chr. Dahl (1807-72) og hans virke i Den grundlovgivende Rigsforsamling og ikke mere end det." Ordene er forfatterens, og med dem indleder han fremstillingen i sin bog om Dahl, der er en af de mange publikationer, som blev udgivet i anledning af 150-året for Junigrundloven. Skrivers holder, hvad han lover. Dertil kommer, at han i forhold til sit hovedtema, som behandles stramt, kortfattet og præcist, bruger uforholdsmæssig megen plads og mange kræfter på udenomsværkerne: Den almindelige historiske baggrund og grundlovssagens hovedpersoner.

T.C. Dahl kom fra Århus Mølle, blev

1827 student fra Aarhus Katedralskole og 1834 cand.jur. med højeste karakter. Han praktiserede med stort held som prokurator i Århus, og for første gang måtte de danske jurister (exam.jur.'erne) konstatere, at en latinsk jurist havde slået sig ned i byen. Fra studietiden kendte Dahl og Orla Lehmann hinanden, og efter martsbegivenhederne i København i 1848 indsatte Lehmann sin meningsfælle som fungerende amtmand i Skanderborg. Senere på året blev Dahl valgt til Den grundlovgivende Rigsforsamling for Skjoldelovkredsen, og i december indvalgte han i Rigsforsamlingens grundlovsudvalg, hvor han blev udvalgets sekretær og for en tid en central person. Ved det første folketingsvalg i december 1849 opnåede Dahl ikke valg, men kom i stedet i landstinget. Efter nogle år som departementchef blev Dahl 1857 stiftamtmand i Århus og sagde i 1860 nej til at blive indenrigsminister. Efter at have boet i en gård på hjørnet af Fredens Torv og Mindegade flyttede Dahl som amtmand til Frederiksgade. Fra 1867 havde han fast bopæl på Moesgård, som han havde erhvervet i 1838.

Grundloven kom godt nok til Moesgård, Dahl gjorde det på mange måder udmærket, men nogen stor politiker blev han aldrig.

Århus i billeder

Bue Beck: Hugo Matthiessens Aarhus – fotograferet 1917. 185 s. Århus byhistoriske Udvalg, 1999.

Hugo Matthiessen (1881-1957) var som kulturhistoriker tilknyttet Nationalmuseet fra 1914 til 1949. Hans forfatter-

Hugo Matthiessen gør sit Nellerødkamera klar til fotografiering. Fra Hugo Matthiessens Århus 1917.

skab er betydeligt, men en afgørende pionerindsats ydede han ved som museumsmand 1913-22 at gennemfotografere den gamle bebyggelse i 75 danske købstæder. Siden 1987 har disse fotografier, der i almindelighed er af usædvanlig god kvalitet, været under udgivelse i bogform. Det foreliggende bind om Århus er nummer tolv i rækken, og byer som Viborg, Aalborg, Odense og Horsens er allerede portrætteret i Forlaget Hikuins serie under fællesbetegnelsen, Hugo Matthiessens Danmark.

Uden at forklejne seriens øvrige bind skal det noteres, at man i Århus har haft en heldig hånd, da ansvaret for udgivelsen af Århus-billederne blev overdraget arkitekt Bue Beck. Bogen, som i det ydre modsvare seriens koncept, efterlader hos læseren eller beskueren, om man vil, det allerbedste indtryk. Tekst og tilrettelæggelse, dokumentation og layout er professionelt arbejde på højt plan, og allige-

vel mærker man i den følsomme og præcise pen et engagement og en dyb forståelse af opgavens karakter, som ikke alene yder Hugo Matthiessens billeder retfærdighed, men understreger deres værdi. Det er godt, Århus og århusianerne fik denne bog (til en meget overkommelig pris).

De 137 fotografier er gengivet således, at de tilsammen beskriver en rute gennem det middelalderlige Århus fra Mejlgedes Port til åen, videre til den forsvundne Århus Mølle og gennem Vestergade, Klostergade og Studsgade til Studsgades Port, der lå ud for Arkitektskolens hovedbygning i nuværende Nørreport nr. 20, tidligere Studsgade nr. 70.

Historien om "Skraldet"

Hans Jørgen Hansen: "Skraldet" – historien om Arbejdernes Forsamlingsbygning i Amaliegade. Ill., 111 s. Århus Bymuseum og Historisk udvalg under LO Århus, 1999.

Den folkelige Forsamlingsbygning i Østergade og Arbejdernes Forsamlingsbygning i (Studsgade og) Amaliegade var på hver sin måde udtryk for den politiske meningsdannelse i Århus for hundrede år siden. Alligevel virkede den første formand for Internationalen i Århus, C.C. Kruse, for køb af aktier i det af venstrelederen Lars Bjørnbak i 1870'erne stiftede Aktieselskab for en Folkelig Forsamlingsbygning. Men det skulle gå anderledes, og det berettes der indgående om i bogen om "Skraldet".

Fra at have været i "Vinden" holdt de århusianske arbejdere sig senere til "Stokken" for endelig at havne i "Skraldet"! Det

har at gøre med Internationalen, som i 1870'erne afholdt sine møder i Frandsens forsamlingshus, Enigheden, i Kannikegade 12. Med Arbejdernes Fællesorganisation af 1883, som fra 1892 til 1907 holdt til i Studsgade 5-7, i starten som ejere, senere fra 1897 som lejere. Endelig har det at gøre med den gamle Frimurerloge i Amaliegade 23, som i 1909 indviedes som Arbejdernes Forsamlingsbygning, efter at man havde måttet opgive et større projekt på Bispetofte. Et mageskifte mellem arbejdere og frimurere gav de sidste et varigt domicil i Christiansgade og de første et lige så blivende hjemsted i Amaliegade. Om end under meget skiftende konjunkturer, når talen er om arbejderbevægelsens højborg i Århus. Det skulle jo helst løbe rundt, og det kniber det hele tiden meget med. Der søges udveje for at undgå røde tal på regnskabet nederste linje, og Forsamlingsbygningen bliver i 1939 til Folkets Hus, som så igen, med Fællesorganisationen (i hvert fald formelt) ude af billedet, tager navneforandring til Århus Kongreshus i 1970. Men hvad blev der af "Skraldet"? Det var søndagsballeterne i 30'erne, som skabte navnet, der i dag kun kendes og bruges af en inderkreds af ældre århusianere. I ventetiden mellem de 18 år i Scala og Musikhusets indvielse i 1982 afviklede Århus By-Orkester sine onsdagskoncerter i Kongreshusets store sal, men det var formentlig kun et fåtal blandt koncertgængerne, der havde aftalt at skulle mødes i "Skraldet" til Beethovens 8. eller Sjostakovitjs 10.

I 1988 troede mange (og med god grund), at Kongreshuset var solgt til an-

Der udbygges i Holme. Efter sognerådsformand Aage Jedich (t.v.) gør direktør Axel Kier sig umage ved "grundmuringen" af kolevirksomheden Sabroes nye fabrikker i 1958. Fra billeder af Holmes historie.

den side. Slutseddel var underskrevet af parterne, men generalforsamlingen sagde nej. Folketeatrets bygning i Jægergårdsgade blev solgt, og man blev, hvor man var. En vis Torben Brandt Nielsen havde fået sin vilje.

Som forventeligt opleves en bog af denne type som en cocktail af trivialiteter og spændende historier, men den glider ned og gør sin virkning.

Dokkens folk

Hans Jørgen Hansen: Gysse, Vorreherrestrup og Det Frysende Europa. Øge- og tilnavne på Århus Flydedok 1945-1999. Ill., 60 s. Århus Bymuseum, 2000.

Fagbevægelsen og byens erhvervsliv har altid ligget Århus Bymuseum meget på

sinde. Da Centralværkstederne lukkede i 1993, var Bymuseets folk således på pletten for at registrere, hvordan den store arbejdsplads tog sig ud, da den efter at have eksisteret i 130 år blev tvunget til at dreje nøglen om. Det samme skete, da Flydedokken i 1999 måtte give op. Museet så opgaven og påtog sig forpligtelsen. Et stykke Århus-historie skulle bevares bedst muligt, og det viste sig, at der var rigtig meget at tage fat på for nysgerrige og professionelt indstillede lokalhistorikere. Undervejs blev man opmærksom på en mulig sidegevinst. Miljøet på Dokken havde fra starten lagt op til, at øge- og tilnavnene skulle komme til at florere. Man kan ikke se bort fra, at det mange gange kunne være praktisk med et kort, præcist

og let genkendeligt øge- eller tilnavn, men lysten til mere eller mindre godmodigt at spidde i flæng har selvfølgelig også været til stede. Her som så mange andre steder. Og man gik ikke forgæves, når man spurgte ind til sagen. Det blev til en liste med mere end 465 dokumenterede øge- og tilnavne fra de 54 år, Dokken fungerede.

Museumsinspektør Hans Jørgen Hansen har (med et smil i ny og næ) taget opgaven alvorligt og betragtet den i et kulturhistorisk perspektiv. Det er der kommet en nydelig, lille bog ud af, som efter en indledning, der præsenterer emnet, analyserer stoffet og opdeler materialet i hovedgrupper, anfører samtlige dokkens øge- og tilnavne fra a til å. Med en forklaring i hvert enkelt tilfælde på, hvordan det gik til, at Beostæren, Doktor Christensen, Linie 3, Panik Ole og Snurretoppen fik påduttet ny identitet og kom til at gå under navne, som kun sjældent var egnede til brug efter arbejdstids ophør.

Det gamle Holme

Vagn Jensen: Billeder af Holmes historie. Ill., 48 s. Aarhus Universitetsforlag, 1998.

Forfatteren var gennem en årrække leder af Holme Lokalhistoriske Samling, og bogen indgår i Universitetsforlagets serie af tilsvarende bøger om andre forstæder til Århus. Billedbogen om Viby udkom i 1994 og er udsolgt fra forlaget. Vejlbypogen er fra 1995, Højbjergbogen fra 1997 og Billeder af Brabrandts historie udkom året efter. Bogen om Hadsten er på trapperne og vil være til købs hos boghandlerne før jul år 2000.

Bøgernes idé er, at der på hver side

bringes et billede og en tekst, som forklarer og uddyber det, billedet betragtet som historisk kilde fortæller beskueren. Det drejer sig mest om huse og gårde, landskaber og mennesker, og for Holmebogens vedkommende gælder, at forfatteren i særlig grad har øst af sin omfattende personalhistoriske viden. Her ligger således en vigtig ekstra gevinst, men det går så lidt ud over andre kulturhistoriske aspekter, som kunne have fortjent en bredere belysning, ligesom overblik og sammenhæng bliver genstand for en formentlig ikke tilstræbt nedprioritering. Et uhøjtideligt, ikke-akademisk præg er et særkende for Billeder af Holmes historie og vel i øvrigt for serien i det hele taget.

Støtterne fylder år

Jubilæumsskrift 10 år. År 2000. Ill., 34 s. Støtteforeningen for Lokalhistorisk Samling i Højbjerg og Holme, 2000.

Sognerådet i den gamle Holme-Tranbjerg Kommune arbejdede i 60'erne meget med bibliotekssagen, og med kommunesammenlægningen i 1970 stod det for mange af biblioteksfolkene klart, at der var et behov for oprettelse af lokalhistoriske samlinger i Højbjerg og Holme. Overbibliotekar Jørgen Thorsted blev omdrejningspunktet for arbejdet i de første år, og snart var der en betydelig aktivitet i Harald Nymarks gamle villa på Oddervej 80. Lokalhistoriske Støtteforeninger oprettedes 1990 i Højbjerg og året efter i Holme, hvor man nød godt af Rundhøjskolens gæstfrihed. Sammenlægningen af de to foreninger fandt efter nogle forpostfægtninger sted i 1999, men da

var overflytningen af samlingen i Holme til Oddervej allerede en realitet.

Det lille jubilæumshæfte gør ikke meget væsen af sig, og der skrives med vekslende held, men med stort engagement om Saralystgården, om brugsen og hotellet i Skåde, om handelen i Højbjerg-, Skåde- og Saralystområdet samt om gamle dage i Holme.

Privatbanernes by

Niels S. Lundvig: Horsens – privatbanernes by. Ill., 64 s. Forlaget Den Kreative, 1998.

Privatbanerne var gennem det meste af et århundrede en ikke uvæsentlig del af Danmarkskortet. De åbnede op og gav muligheder for vækst i dele af landet, som ellers ville have haft svært ved at komme med i det opsving, der blev kendetegnet for et i henseende til areal reduceret Danmark efter 1864. Med privatbanerne etableret rundt om i landet som supplement til det store statslige jernbanenet blev landet knyttet sammen, som det aldrig tidligere havde været tilfældet, og ikke mindst kulturhistorien fik, som tiden gik, et nyt forskningsområde.

Lundvigs bog om de fire privatbaner, som fra 1884 lidt efter lidt gjorde Horsens til et jernbaneknudepunkt, er langt fra noget imponerende værk, men en nyttig (og langt fra fejlfri) lille sag i A 5-format. Forfatteren er stærkt engageret i sit forehavende, og det kommer bl.a. til udtryk, når han i forbindelse med beskrivelsen af Juelsmindebanens lukning i 1957 ikke viger tilbage for i et nærmest personligt angreb at gøre vognmand Ravnborg i Juelsminde til dramaets store skurk.

Ellers handler bogen om, hvordan det gik til, at Juelsminde, Tørring, Bryrup og Odder i perioden fra 1884 til 1904 fik normal- eller smalsporede forbindelser til og fra Horsens, hvordan banerne indrettede sig rent teknisk, og hvordan det skal forklares, at forbindelsen til Juelsminde måtte lukke i 1957, Tørring-banen under navnet Horsens Vestbaner i 1962, Odder-banen i 1967 og Bryrup-banen i 1968. Den sidste dog således, at strækningen fra Bryrup til Vrads overlever som turistattraktion og på denne måde bidrager til at fastholde erindringen om jernbanen med prædikatet, Danmarks Smukkeste.

Kgl. bygningsinspektør i Horsens

Alice Finnerup Møller: Arkitekten Viggo Norn. Ill., 199 s. Poul Kristensen Grafisk Virksomhed og Forlag, 1999.

Viggo Norn (1879-1967) var en betydelig provinsarkitekt, som med Alice Finnerup Møllers fornemme monografi får en velfortjent plads i litteraturen om dansk arkitektur gennem skiftende tider.

Når bortses fra, at bogen om Norn "kun" er en sammenfatning af de første 25 år af arkitektens liv og virke som praktiserende arkitekt, må den alligevel betragtes som bogen om Horsens-arkitekten, som på anbefaling af stiftamtmand Bache i Aalborg i 1921 udnævntes til kgl.bygningsinspektør i et nyoprettet inspektorat med sæde i Horsens. Norn, som havde etableret egen tegnestue i Horsens i 1905, beklædte stillingen som bygningsinspektør indtil 1953, da embedet blev overtaget af C.F. Møller og flyttet til Århus, hvor først Johan Richter og siden

Niels Vium førte arven efter Norn og Møller videre.

I læreårene var Norn bl.a. ansat hos Anton Rosen, og her og hos Ulrik Plesner hentede han vigtige impulser til sit senere virke. Samarbejdet med Hansen Reistrup var vel en følge af tilknytningen til det Rosen'ske miljø, og da Norn i 1915 havde færdiggjort arbejdet med den smukke kunstmuseumsbygning i hjembyen, var det da også naturligt, at museets første skulpturudstilling kom til at bære Hansen Reistrups signatur.

På et sent tidspunkt under arbejdet fik forfatteren kendskab til Norns skitsebøger fra Rom, og tegningerne herfra bidrager smukt og nyttigt til at tilvejebringe et afrundet indtryk af den arkitekt, som mere end nogen anden kom til at præge bygningskulturen i Horsens.

Silkeborgensere

Barn af Silkeborg. Silkeborgensere fortæller erindringer. Bind 1. Ill., 160 s. (1996). Bind 2. Ill., 192 s. (1999). Bind 15 og 19 i Silkeborg Biblioteks Skriftserie.

Julebøger i denne genre kendes også fra andre byer. For Silkeborgs vedkommende gælder, at vægten er lagt på at finde frem til spændende penne, som nok er vokset op i Silkeborg og har boet i byen i barndoms- og ungdomsårene, men som ikke nødvendigvis er forblevet silkeborgensere. Heraf følger, at skribenterne naturligt, og det gælder stort set dem alle, udelukkende beskæftiger sig med tiden før voksenlivet. Det kommer der lejlighedsvis fortryllende fortællinger ud af, men det petijournalistiske, gentagelserne

og det helt trivielle udgør mere end en risiko. Der er megen tomgang i de velmente indlæg, og alligevel vil lokalhistorikerne her og der kunne finde guldkorn, når tiden er inde. Ingen tvivl om det.

At Skoletorvet med bl.a. Th. Langs Skoler kommer til at udgøre en rød tråd bøgerne igennem, kan således ikke overraske. Her var der noget at hente for den, der var på vej, og det var der mange, der var. Blandt andre Victor Andreasen, i to perioder chefredaktør på Ekstrabladet, Birgit Darr, der blev skoledirektør i Århus, Ulrik Høy, journalist og redaktør på Weekendavisen, Lars Lundgaard, foruden meget andet socialdirektør i Ribe Amt, og maleren Knud Weinert. De har hver især spændende sager i ærmet, men hvem kan matche en Victor Andreasen, når han med afsæt i sin redaktørtid for gymnasiets blad, Muninn, afslører, at der blandt hans mange tusinde artikler er en stribe, som blev skrevet og offentliggjort i J.O. Krag's og Per Hækkerups navne? Eller en Ulrik Høy, der fortæller, at han som dreng mistede synet på det ene øje, fordi han havde vundet en konkurrence om, hvem der kunne stirre længst op i solen. Med et stykke af en tændstik sat fast under øjenlåget tog Ulrik førsteprisen!

Silkeborg Bad

Tove Hansen: Silkeborg Bad. Historie. Ill., 32 s. KunstCenter Silkeborg Bad, u.å.

Bogen er tænkt som en håndsrækning til den, der besøger KunstCentret på det gamle Silkeborg Bad for første gang. Det drejer sig altså om introduktion til det miljø, som siden 1883 rummede Silke-

borg Vandkuranstalt, og som Silkeborg Kommune i 1992 købte for at overlade det til den selvejende institution, Kunst-Centret Silkeborg Bad. Som sådan er bogen glimrende, og en stribe bruntonede fotografier af fordums småborgerlige storhed sætter fint prikken over i'et.

Vandkuranstalten ved Arnakkekilderne var ikke den første af sin art i landet. Det var Klampenborg Vandkur- og Søbadeanstalt. Men læge Benjamin Olsens beslutning om et Silkeborg Bad ved Ørn-sø blev afgørende for, at Silkeborg i de følgende hundrede år kunne bryste sig af at være Danmarks kurby nr.1. Kneippkuranstalten kom til i 1897, Tuberkulosebekæmpelsens Sanatorium i 1903, Gammel Skovridergård i 1915 og Gudenå Kurbad i 1947. Det gik mere eller mindre godt til begyndelsen af 1970'erne. Derefter gik det ned ad bakke, og i 1983 blev den gamle Vandkuranstalt, som på dette tidspunkt ejedes af Ensomme Gamles Værn, sat til salg, og det kom der til syvende og sidst et KunstCenter ud af.

Vilhelm Dahlerup og en ung Anton Rosen satte som arkitekter et afgørende og varigt præg på det Silkeborg Bad, som (om end i anden skikkelse) har fået lov til at overleve, og som i dag fremtræder med megen ynde og attraktion. Således til trods for at institutionen under 2. verdenskrig af besættelsesmagten blev udsat til fra 1943 at skulle fungere som et stærkt befæstet hovedkvarter for den tyske øverskommenderende i Danmark. I første omgang var det von Hanneken, som slog sig ned i Silkeborg. Han afløstes i 1945 af Georg Lindemann. Efter kapi-

tulationen husede Badet i et par år et stort antal tyske flygtninge, hvorefter det i 1951 kunne genåbne efter en grundig istandsættelse.

Håndværkets og industriens Randers

Henning Hall: Mennesker mest. Randers Håndværker og Industriforening 1848-1998. Ill., 206 s. 1998.

Det er svært at holde fingrene fra dette nydelige og i enhver henseende tiltalende jubilæumsskrift, når man først er begyndt at bladre i det. Smalle spalter, mange og meget forskelligartede illustrationer, tekstfremhævelser, brug af farver samt et layout, som svarer fint til en papirkvalitet ud over det sædvanlige, gør, at en forsigtig nysgerrighed forvandles til interesse for sagen. Mødet med forfatterens veloplagthed i form af en besnærende tekst øger engagementet, og lige pludselig har man byen med de tretten landeveje foruden reb, laks og handsker foran sig og set gennem håndværkets og senere industriens optik. Betænkningen vedrørende håndværkerstanden af 25. oktober 1847 virkede foruroligende, og længe varede det ikke, før blikkenslagermester Meyer kunne smykke sig med titel af formand for Håndværkerforeningen i Randers. Sangforeningen kom til i 1852, men med næringsfrihedsloven i 1857 var den gal på ny. Igen måtte mestrene i Randers på barrikaderne, men som det skulle vise sig: til ingen nytte! Foreningen fik andet at tage sig til, og det kommer naturligvis til udtryk i de mange mindre afsnit, hvori bogen er opdelt. Et enkelt, på bare en enkelt side, er under overskriften, "Væk med

direktoratvældet”, tilegnet ”Randersdrenge, Jens Otto Krag” som ”den habile håndværker, for hvem Danmarks optagelse i Det europæiske Fællesmarked blev mesterstykket”. Han har ikke været til at komme udenom, denne fingernemme og foretagsomme Krag.

Grenaa m.m. for 23. gang

Børge Kjær (red.): Grenaa og Omegn før og nu 1999. Ill., 103 s. Grenaa Egnsarkiv, 1999.

”Grenaa og Omegn” så med 1999-udgaven dagens lys for 23. gang. Og sikken en gang god, gedigen lokalhistorie, man her stilles overfor. Her er kontinuitet og overblik, perspektiv og detaljerigdom. At bogen er en frugt af arbejdet i egnsarkivet fremgår tydeligt.

På grundlag af en gennemgang af Dagbladet Djursland indledes der med ”Set og sket 1998-1999”, og i den følgende artikel tages der i egnsarkivets arbejde med registrering af de lokalt udgivne aviser helt tilbage fra det første nummer af Grenaa Avis for 18. januar 1850 afsæt til en fornøjelig og velskrevet tour de force gennem i hvert fald en del af de gamle sprøjters spalter. Herudover er der indlæg om Trustrup som skoleby, skakken i Grenaa gennem tiderne, Grenåen i krigens tid, dampradioen i Grenaa, storkøbmanden J.C. Momme og sommerlivet ved Grenaa Strand. Lidt af hvert altså, stort og småt. Men sådan er lokalhistorien. Også når den er bedst.

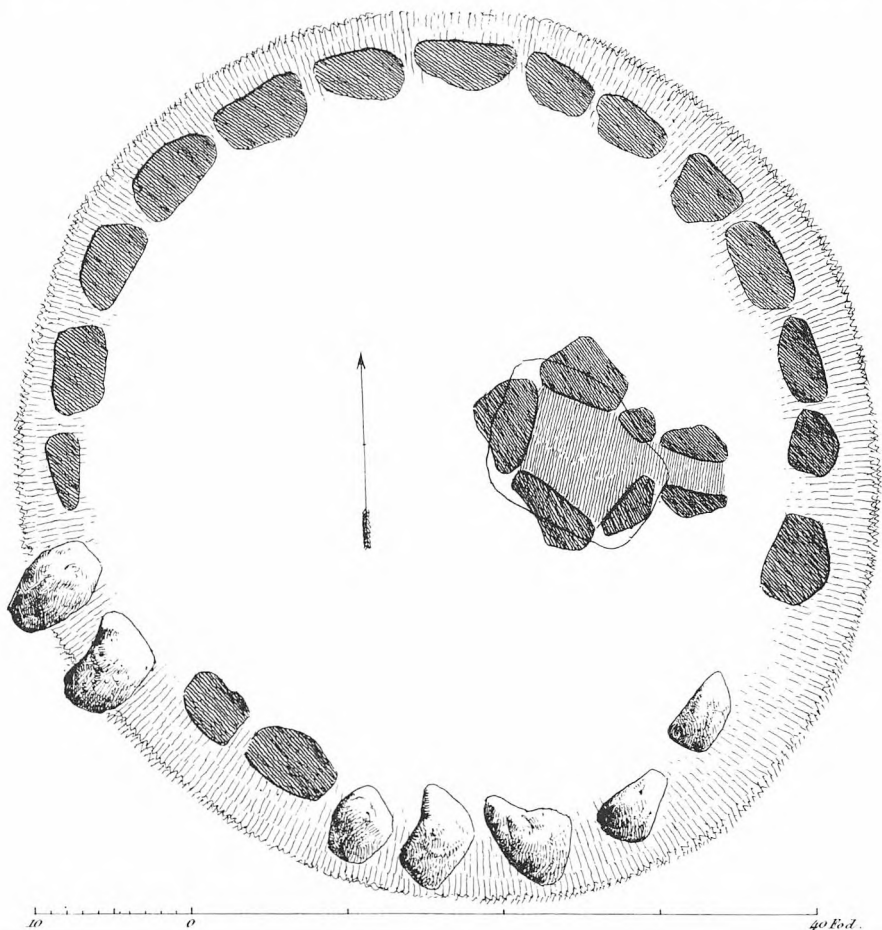
Poskær Stenhus

Palle Eriksen: Poskær Stenhus, myter og vir-

kelighed. Ill., 118 s. Moesgård Museum (i samarbejde med Ebeltoft Museum), 1999.

Molslandet er et meget søgt udflygtsmål, og hyppigt går vejen om ad Agri og Knebel. De smukkeste landskaber tilbyder sig, og midt i det hele fanges opmærksomheden af et af vore fornemste monumenter fra oldtiden, Poskær Stenhus. Denne dysse eller megalitgrav byggede stenalderbønderne som led i deres ritualer og gravkult for mere end fem tusinde år siden, og den er kun én ud af et stort antal tilsvarende dysser på Mols. Den gode bevaringstilstand og en harmonisk placering i landskabet gjorde, at netop Poskær-dyssen for efterhånden lang tid siden fik karakter af en særlig attraktion, og med Palle Eriksens fagligt vægtige bog på reolen kan man på en fornøjelig og instruktiv måde forberede sig til mødet med denne de store stens landskabsskulptur.

Den ældst kendte beskrivelse af Poskær Stenhus er trykt i Den danske Atlas i 1768, og her fremgår det, at dyssekammeret med de fem skrånende bæresten, overliggeren og de to gangsten ved indgangen til kammeret sammen med de 24 randsten i en ydre og de knap 20 i en indre kreds har været intakt. I 1851 købte den da 24-årige avlskarl Ole Hansen fra Knebel parcellen, hvorpå stenhuset ligger. Nu skulle den nybagte boelsmand have jorden ryddet, så udbyttet af det højt boniterede tiliggende kunne øges yderligere. I 1859 var det stensætningen, som skulle jævnes med jorden. Ole tog fat, og stenene i den indre kreds og en enkelt fra den ydre forsvandt da også for stedse. Men så tog præsten i Knebel affære, og historien ender

Tegninger, udført 1900 af A.P. Madsen, af Posker Stenhus, der blev fredet i 1860

med, at Poskær Stenhus fredes. Palle Eriksen giver også forklaringen på den mægtige overligger med den flade underside og den hvælvede overside. Hvordan har man magtet at rette undersiden til? Geologerne har forklaringen. Der er tale om en tvillingesten, som sammen med sin tvilling er resultatet af en frostsprængning i slutningen af istiden. "Stumperne" lå så i nog-

le årtusinder ved siden af hinanden ved Grovlegård mellem Agri og Vrinner og ventede på at blive brugt til et eller andet. Den største tvilling fandt anvendelse som overligger på Grovlegård-dyssen, mens den mindre blev fragtet til Poskær, som i luftlinje ligger et par kilometer sydligere. Et monument for evigheden var i støbeskeen.

Historisk Samfund 1999-2000

Beretning

På generalforsamlingen den 15. Marts blev de tre bestyrelsesmedlemmer, der var på valg: Ole Koefoed Nielsen, Skanderborg, Lisbeth Ruby Vedel-Smith, Århus, og Holger Garner Nielsen, Ry, alle genvalgt, ligesom der var genvalg af Henning Spure Nielsen til bestyrelsessuppleant og revisor Jens Byrith. Bestyrelsen konstituerede sig herefter uforandret med Erik Korr Johansen som formand, Ole Koefoed Nielsen som næstformand, Lisbeth Ruby Vedel-Smith som kasserer. I arrangementsudvalget fortsatte Claus Navntoft og Bitten Lybek sammen med Henning Spure Nielsen. Som årbogsredaktør fortsatte formanden i samarbejde med den tidligere redaktør Ib Gejl, men i forbindelse med sidstnævntes længere sygdomsperiode har også Lisbeth Vedel-Smith deltaget i arbejdet med at gennemgå og udvælge indkomne manuskripter til årbogsartikler.

Til planlægning af foredrag og turarrangementer har bestyrelsen haft bistand af den særlige arrangementsarbejdsgruppe, der også i de seneste par år har bidraget med forslag og ideer. Gruppen har i årets løb holdt møder alene og sammen med bestyrelsen. Medlemmerne i gruppen er: Anemette Christensen, Erik Christiansen, Ole Riis Hansen, Ejner Hvid Jensen, Poul Boye Larsen, Bent Søndergård og Søren Stær.

Samfundets første arrangement i efteråret var et besøg i Den Gamle By den 24.

August. Det blev lidt af et tilløbsstykke, idet omkring 65 medlemmer mødte op for at se, hvordan man opførte købstadsmuseets store nye attraktion, Møntmestergården. Vi kom på det tidspunkt, hvor stort set hele tømmerkonstruktionen var færdiggjort og det første dele af taget lagt på, så vi fik rigtig mulighed for at se gangen i bindingsværkbyggeriet, der stort set var enerådende i landet helt op til omkring 1800. På selve byggepladsen gav Den Gamle Bys arkitekt, Erik Hastrup-Holm, en indgående gennemgang, hvorefter museumsoverinspektør Birgitte Kjær i Møllesalen berettede om den oprindelige møntmestergårds bygningshistorie og virksomhed i det gamle København.

Efterårsprogrammet bød på endnu to foredragsaftener. De. 4. Oktober fortalte arkivar Kenn Tarbensen, Erhvervsarkivet, i anledning af 150-året for den første grundlov i 1849, hvordan de politiske holdninger og stemninger var i Østjylland i årene op mod og efter den nye grundlov. Om de gamle embedsmænds modstand og de østjyske liberales betydning og indflydelse på grundlovsforslaget - herunder bl. a. Thorkild Dahls på Moesgård. Udgangspunktet for Kenn Tarbensen var bl.a. hans nyudkomne bog om Århus og Grundloven, og også det næste foredrag den 15. November om Otto Mønsted var baseret på foredragsholderen Peter Sørensens nye bog om

margarinekongens virksomhed i både Danmark og udlandet. De omkring 45 mødedeltagere fik her et grundigt indblik i mennesket og erhvervsmanden Mønstedes mangeartede virksomhed og det industrielle netværk i Århus omkring århundredskiftet - og om hvorfor Unilever ikke blev en dansk virksomhed.

Og så sluttede i øvrigt efterårsarrangementerne med, at foreningens medlemmer blev inviteret til at overvære et lysbilledforedrag på Arkitektskolen af arkitekt Bue Beck om Hugo Matthiesens fotografisamling fra Århus 1917. Anledningen var igen en bogudgivelse og invitationen kom fra Foreningen for Bykultur, med hvem vi fortsatte samarbejdet i forårssæsonen, idet dens medlemmer var indbudt til at deltage i vores udflugt til østjyske borganlæg den 6. Maj.

Forårssæsonens første aftenmøde blev holdt 24. Januar, hvor lektor Gerda Bonderup fra Historisk Institut på Universitetet fortalte om sygdomsopfattelse og sygdomsbekæmpelse i 1700- og 1800 tallets Danmark og Østjylland. Vi fik her et spændende indblik i sundhedsforholdene i ældre tid og i de ændringer i sundhedssystemet som "Cholera-Morbro'er" i 1830erne og 1850erne gav anledning til.

Foreningens medlemstal har det seneste år ligget stabilt, idet den afgang der sker af ældre medlemmer er opvejet af nyindmeldte. Medlemsfoldere er sendt ud sammen med årbogen og desuden til biblioteker og arkiver i vores område samt til andre interesserede.

Årbogen for 1999 blev udsendt lige efter nytår med et omfang på ca. 130 sider.

Den indeholdt 7 artikler med emner inden for en række forskellige områder fra det østjyske. Til de større hørte Søren Bitsch Christensens om økonomiske forhold på Samsø 1750-1900, fortsættelsen af Carl Erik Andresens biografi om den unge Hedtoft og Arne Gammelgaards om de tyske flygtninge i Danmark (Østjylland) efter krigen, den sidste foranlediget af en aktuell debat om danske lægers "skyld" i de mange flygtningebørns dødsfald. Årbogen indeholdt endvidere bl.a. en oversigtsartikel om arkæologiske udgravninger og fund i Østjylland i de seneste par år. I årbogen for 2000 vil arkæologiartiklen blive afløst af en oversigt over nyere østjysk lokalhistorisk litteratur, hvorefter det er planen fremover at skifte mellem sådanne toårsoversigter.

Generalforsamling og årsmøde blev holdt på Erhvervsarkivet den 13. marts med omkring 40 deltagere. Beretning og Regnskab blev godkendt og kontingentet fastsat uændret til 130 kr. (+ forsendelse af årbog). De 4 bestyrelsesmedlemmer, der var på valg: Erik Korr Johansen, Leif Dehnits, Claus Navntoft og Bitten Lybek, blev alle genvalgt, og det samme gjorde Henning Spure Nielsen som bestyrelsessuppleant og Jens Byrith som revisor.

Efter generalforsamlingen holdt lektor Jan Kock, Institut for Middelalderarkæologi, Moesgård, et spændende lysbilledforedrag om middelalderlige borge og voldsteder i Østjylland. Som opfølgning af foredraget var en bustur til nogle af de bevarede med Jan Kock som guide programsat som sidste arrangement i forårssæsonen 2000.

Regnskab 1999

Driftsregnskab

Indtægter:	Kontingenter	48.490,00
	Salg af ældre bøger og særtryk	1.793,00
	Renteindtægter	70,92
	Deltagerbetaling møder	2.438,00
	Tilskud fra Århus Kommune	4.200,00
		<hr/>
		56.991,92
		<hr/>
Udgifter:	Trykning af årbog 1998	32.837,50
	Kontingent DLF og Fortid og Nutid	2.103,80
	Kontorhold	1.783,50
	Møder og repræsentation	6.253,85
	Porto og forsendelse	16.036,00
	Portorefusion	6.736,18
	Overskud i 1999	4.713,45
		<hr/>
		56.991,92
		<hr/>
<i>Status</i>		
Aktiver:	Beholdninger: Kasse	1.263,00
	Bank	1.265,39
	Giro	53.828,87
		<hr/>
		56.357,26
		<hr/>
Passiver:	Beholdninger pr. 31.12.1999	51.643,81
	Overskud i 1999	4.713,45
		<hr/>
		56.357,26
		<hr/>

Regnskabet er godkendt. Beholdningerne kontrolleret. Århus, den 25.2. 2000

Jens Byrith

Medlemstilbud

Historisk Samfund har et oplag af de fleste årgange af ældre årbøger og andre udgivelser - herunder særtryk -, der sælges til medlemmer til følgende nedsatte priser pr. bind (+ forsendelse):

Årgang 1924-1973	20 kr.
Årgang 1974-1985	40 kr.
Årgang 1986-1993	60 kr.
Årgang 1994-1997	80 kr.
Årgang 1998-1999	100 kr.

Følgende årgange er udsolgt: 1908-1923, 1925-1928, 1932, 1934, 1953, 1955, 1956.

Register til årbøgerne 1908-1984 40 kr.

Århus Amt 1827/1982 40 kr.
(J. H. Bredsdorffs amtsbeskrivelse, udsendt af Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab 1827, Genoptrykt 1982)

Grete Tuxen Andersen: Redningsvæsenet på Anholt 30 kr.

Svend Aage Bay: Menigheden i Horsens 1820-1920 60 kr.

Årbogens forfattere

Frede Bak (f. 1927), uddannet som told-assistent, ansat ved lokale toldkamre og senere i en længere årrække som sagsbehandler i Finansministeriets tolddepartement, chef ved toldvæsenet i Høje Tåstrup, hvorfra han afgik 1991. Har specielt siden sin afgang beskæftiget sig med lokalhistorie, især med tilknytning til Læsø, hvor han bor om sommeren. Han er formand for Læsø Saltsyderlaug og har skrevet artikler til bl.a. Læsø Museums Årbog, Vendsyssel – nu og da og Vendsyssel Årbog.

Adresse: Bernstorffsvej 129, 2900 Hellerup.

Arne Gammelgaard (f. 1928), læreruddannet på Ribe Seminarium 1958 og derefter ansat ved skolevæsenet i Hammel, grundlægger og leder af Hammel Lokalarkiv, medredaktør af Østjysk Hjemstavn 1971-81. Har skrevet bøger og lokalhistoriske artikler om Hammel og Frijsenborgs historie. Om de tyske flygtninge i Danmark 1945-49 har han skrevet bøgerne *Mennesker i Malstrøm* (1981), *Drivtømmer* (1993), og *Ungeladene Gæste* (1985, 1994) samt mange kronikker og artikler, senest i Århus Stifts Årbøger 1999 og Hardsyssel Årbog 2000.

Adresse: Urbakkevej 14, 8450 Hammel.

Bo Gregersen (f. 1974), middelalderhistoriker og arkæolog, museumsinspektør ved Øm Kloster Museum 2000. Har deltaget i div. arkæologiske udgravninger bl. a. på Færøerne og arbejdet for Odense Byes Museer og Viborg Stiftsmuseum. Har desuden undervist på Syddansk Universitet, Odense.

Adresse: Søgade 8 B.1, 8740 Brædstrup.

Grover Nielsen (1893-1977), efter præliminæreksamen fra Århus private Realskole (Fengers skole) rejste N. til Amerika, hvor han arbejdede i Canada til efter 1. verdenskrigs afslutning. Efter sin hjemkomst drev han i en årrække et kornfirma på Amager og en kort tid i 1940'erne en gård ved Horsens, inden han igen bosatte sig i København. Hans skribentvirksomhed har ud over erindringer også omfattet skønlitterære fortællinger.

Henning Spure Nielsen (f.1936), cand. mag. i historie og kunsthistorie 1968, lektor ved Århus Akademi 1969-77, rektor ved Aalborg Katedralskole 1977-88 og ved Århus Katedralskole 1988-97. Har skrevet historiske artikler og anmeldelser, medforfatter til Århus – Byens historie bd. 2 og 3, 1997-98, og Århus – Byens borgere, 2000.

Adresse: Ålborggade 1, 8000 Århus C

Jette Orduna, uddannet som journalist, 1988 cand.mag. i middelalderarkæologi og kunsthistorie. Ansat som kommunikationskonsulent i LEGO Company. Har været leder af arkæologiske udgravninger på bl.a. Næstved Museum, Nationalmuseet, Haderslev Museum og Moesgaard. Resultaterne af udgravningerne samt ar-

tikler om andre historiske emner er udgivet i bl.a. Sønderjysk Månedsskrift, Skalk, Siden Saxo, Søllerødbogen. Hun er desuden forfatter til Hugo Mathiessens Assens og omegn, 1995.

Adresse: Søskrænten 76, Stavtrup, 8260 Viby.

INDHOLD

BO GREGERSEN:

Ærkeenglen Mikael's kirke i Tulstrup - en missionskirkes efterfølger fra starten af 1100-tallet

FREDE BAK:

Ferieadresse i trediverne:
Pillemark Skole på Samsø

JETTE ORDUNA:

Juliane Marie Wedel Jarlsberg - en bemærkelsesværdig kvinde fra Guldalderen

ARNE GAMMELGAARD:

Viden, videnskab og bedreviden - om tyske flygtninge i Danmark, specielt om dem på Kraglund ved Hammel

GROVER NIELSEN:

Min barndomsby Århus - minder og erindringer fra Mejlgade, Havnen og deromkring

HENNING SPURE NIELSEN:

Udvalgt litteratur om Østjylland 1998-2000

Historisk Samfund 1999 - 2000

Medlemstilbud

Årbogens forfattere